نۆربێرتۆ بۆبیۆ

لیبرالیزم و دیموکراسی

وەرگێڕانی لەفارسیەوە

رێباز مستەفا

چاپی دووەم

هەولێر 2011

لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکری و ئەدەبیی نما
زنجیرەی (124)

سەرپەرشتیکردنی پرۆژەی چاپی کتێب
ئیسماعیل کوردە، رێبین رەسوڵ

ناوی کتێب: لیبراڵیزم و دیموکراسی
نووسەر: نۆربێرتۆ بۆبیۆ
وەرگێڕی فارسی: بابەکی گولستان
وەرگێڕی کوردی: رێباز مستەفا
تایپ: ئەحمەد ناسح
تیراژ: 500
چاپی دووەم/ کوردستان/ هەولێر
نرخ: 2000 دینار
چاپخانە: شەهاب
مافی لەچاپدانەوەی بۆ گۆڤاری (نما) پارێزراوە
لەبەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی" 1106"ی 2011ی پێدراوە.

ناوەرۆك:

* پێشەکیی چاپی کوردی...4
* پێشەکیی وەرگێڕی فارسی..7
* ئەندیشە کۆنو مۆدێرنەکان لەبارەی ئازادی........................13
* مافی مرۆڤ...16
* سنووری دەسەڵاتی دەوڵەت..22
* ئازادی لەبەرامبەر دەسەڵات.......................................26
* سوودو بەرهەمی ململانێو رووبەڕووبوونەوە.........................32
* ئەندیشە کۆنو مۆدێرنەکان لەبارەی دیموکراسی.....................37
* دیموکراسیو یەکسانی..43
* ئاوێتەکردنی لیبراڵیزم لەگەڵ دیموکراسی...........................49
* رەسەنێتی تاكو رەسەنێتی گشت.....................................53
* لیبراڵەکانو دیموکراتەکان لەسەدەی نۆزدە...........................57
* سەرەڕۆیی زۆرینە...63
* لیبراڵیزمو ئوتیلیتاریانیزم..70
* دیموکراسیی نوێنەرایەتی...76
* لیبراڵیزمودیموکراسی لەئیتاڵیا......................................81
* دیموکراسیو پەیوەندی بەسۆسیالیزمەوە..............................89
* لیبراڵیزمی نوێ...97
* دیموکراسیو رەتکردنەوەی حکومەت.................................105

پێشەکیی چاپی کوردی

مشتومڕ لەسەر چەمکی دیموکراسیو رەهەندە جیاوازەکانی لەدونیای سیاسیی مۆدێرندا، جگەلەوەی چەند سەدەیەکە کار بۆ جێگیرکردنی دەکرێت، کەچی تائێستا بابەتێکی هەرە زیندووی نێوەندە سیاسیەکانە، بەوپێیەی کە لەدوای کۆتاییەکانی سەدەی بیستەمدا وەکو ئەلتەرناتیڤێکی سیستمی بەناو سۆسیالیستی کۆن بوو بەمەتڵەبی یەکەمی گەلان، لەحاڵێکدا هێشتا دیموکراسی وەکو چەمکێکی سیاسی لەهیچ کونجێکی ئەم سەرزەمینەدا بەمانا کلاسیكو بەمانا مۆدێرنەکەشی جێگیر نەبووەو گرێکانی نەکراونەتەوە، یان دەسەڵاتدارانو حوکمڕانان بەشێوەیەك لەشێوەکان ترسیان لەجێگیربوونی هەیە، بۆیە هەمیشە لەبەرامبەر ئەو پرسیارەدایە کە ئەم سیستمە چۆنو بۆچیو بۆکێ سیستمێکی لەبارە، ئایا ئەم سیستمە توانیویەتی، یان دەتوانێت کۆتایی بەناعەدالەتیو ململانێ جۆراوجۆرەکانی دونیای سیاسی بهێنێت، ئایا دەتوانێت جێگەو رێگەیەك بۆ ئەو نەتەوانە دەستەبەر بکات کە هەم بێ دەوڵەتنو هەم لەنێو رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دانیان پێدانەندراوە، لەحاڵێکدا هەم ئیدیعا بۆ کۆتایی قۆناغە مێژووییەکان دەکرێت، هەم بۆ دەوڵەتی فرەیی دەکرێت لەبری دەوڵەتی نەتەوەیی کە ئێستا رۆژئاوا مومارەسەی دەکات.

بەتێپەڕبوونی کات هەموو کەسێك گەیشتوەتە ئەو قەناعەتەی کە دیموکراسی چارەسەری ریشەیی کێشە سیاسیو ئابوریەکانی ئینسان نیە، چونکە پێشبینی زیاتر بۆ پێشکەوتنی بەشەریەت لەئارادایە، دابەشکردنی ئەم سیستمە بەسەر سێ قۆناغی جیاوازدا باشترین سەلمێنەری ئەو راستیە حاشاهەڵنەگرەیە، بۆنمونە دیموکراسی سەرەتا لەیۆنانی کۆن لەدایك بووەو

قۆناغی دووەم لەسەدەکانی هەژدەو نۆزدە کاری لەسەرکراوەو بووە بەشێك لەخەباتی پارلەمانی، دواتر لەدوای رووخانی رژێمی شورەوی جارێکی دیکە بووە بەپێوەر بۆ یەکلاییکردنەوەی هاوکێشە سیاسیەکان، بۆیە مەسیرەکە تادێت درێژە دەکێشێتو پێناسەی جۆراوجۆر وەردەگرێت، بەتایبەت لەئاستی ئابووریدا گەورەترین کەلێنی تێدایە، رەنگە هەر ئەم لایەنەش بێت کە هیچ وەڵامێکی لۆژیکی بەویستو مافە مەدەنیەکانی نەتەوە ستەملێکراوەکانی پێنیە، یان مەسەلەی زۆرینەو کەمینەی چارەسەر نەکردووە، چونکە پێناسەی تەواوی چەمکەکە ئەوکاتە لەماهیەتی خۆی داماڵدراوە کە دەوڵەت لەچوارچێوەی یاساو دەستووردا خەڵك بەرێوەدەبات، هەربۆیە جێگیرکردنی ئەم سیستمە تائێستا بەدەست دەستەبژێرێکی سیاسیەوەیە، ئەوەش کە پێناسەی کۆنەکەیەتیو مانای (دەسەڵاتی خەڵکە) لەفۆرمێك بەولاوە جەوهەرە راستەقینەکەی لەدەستداوە، ئەوەش کە ناوی لێندراوە بەشداریکردنی خەڵك کە بەشێکە لەبیانووە لۆژیکیەکەی دیموکراسیو زۆرترین تیۆریستینەکان ئیدیعای بۆدەکەن.

بەشداریکردنی خەڵك لەم سیستمەدا تەنها لەوەدا کۆکراوەتەوە کە دەنگدەرنو هیچی دیکە، ئەگەرنا ئەوەی کە لەهاوکێشە سیاسیە نێودەوڵەتیەکاندا دەگەوزەرێت، ئەوە نیە کە خەڵك گەرەکیەتی، یان ئەوەی بریاریان لەسەردابێت، یان ئەوەی بەشدارێکی راستەقینەبن لەدروستکردنی بریاری سیاسیو چارەنووسساز، یان ئەوەی بتوانن بەئاسانی ئەو دەسەڵاتەی بەپاڵوێرەکان دراوە هەڵیبوەشێننەوە، جگەلەنارەزایەتیەکی جەماوەری کە ناوی لێندراوە هێزی فشار، باشترین نمونەش ئەوەیە کە لەهیچ کونجو کەلەبەرێکی ئەم سەر زەمینە دەسەڵات لەچنگی خەڵکدا نیەو بریار لەسەر چارەنووسی کۆمەڵگە بەدەست گروپێکەوەیە کە دەوڵەت بەرێوەدەبەن.

ئەوەی کە (نۆربێرتۆ بۆبیۆ) لەم کتێبەدا هەوڵی بۆداوەو لایەنە پۆزەتیڤو نێگەتیڤەکانی دیاریکردووە، تەنها موناقەشەی خودی چەمکەکە نیە، بەقەد ئەوەی موناقەشەی ئەو ئیشکالیاتانەیە کە ئەو پێشنبینی کردووەو لەگەڵ لیبرالیزم ئاوێتەی یەکدیان دەکات، هەرئەوەی کە مەترسیی ئەوەی هەیە

دیموکراسی نەتوانێت مافەکانی تاك دەستەبەر بکات، بەپێچەوانەوە بەرتەسکی دەکاتەوە، یان نەتوانێت دەوڵەتی لیبرال هەرس بکات کە نوێترین ستایلی حوکمرانیە، هەربۆیە رەتیدەکاتەوە کە دیموکراسی بەهەموو رەهەندە ئابووریو سیاسیو فەرهەنگیەکانیەوە جێگیربێت.

ئەم کتێبەی بەردەستمان کە موناقەشەی دژە تێزەکان دەکاتو تەنها وڵاتانی رۆژئاوای بەنمونە وەرگرتووە، هێندەی لایەنە فکرییو مێژووییەکەی وەرگرتووە، هێندە باس لەو لایەنە هەستیارە ناکات کە بریتیە لەئابووریو بازار کە ئینسان بووەتە بەشێك لەو کاڵایانەی هەم بازاری سیاسەتو هەم بازاری پیشەسازیە، لەحاڵێکدا قەیرانی دیموکراسی لەوڵاتانی رۆژهەڵات زیاتر دەبینرێت، بەحوکمی ئەوەی سەرمایەی وڵاتانی رۆژهەڵات بەشێکی گەورە لەسەرمایەی جهان پێکدەهێنێت، بەوپێیەی کە سیستمی دیموکراسیی مۆدێرن، پەیوەندیەکی راستەخۆی لەگەڵ سیستمی ئابووریی جهان هەیە.

بەهەرحاڵ سەرباری ئەوەی ئەم کتێبە درەنگ وەرگێردراوەتە سەر زمانی فارسیو دواتر برای بەرێزم کاك رێباز کردوویەتی بەکوردی، هێشتا زووە بۆئەوەی لەبارێکی دیکەدا بۆ سەقامگیری کوردستان کەڵکی لێوەربگیرێت، لەهەمووشی گرنگتر ئەوەیە کە کەمترین کێشەی زمانی تێدایەو بەئاسانی خوێنەر کەڵکی لێوەردەگرێت. دەستخۆشی لەوەرگێر دەکەم.

سمکۆ محەمەد

پێشەکیی وەرگێڕی فارسی

دیموکراسی چیە؟ ئایا هەر حکومەتێك کە هەڵبژێردراوی خەڵك بوو، یەکسەر دیموکراتیەو دیموکراسی تەنها لەچوارچێوەی هەڵبژاردن دایە؟ کەمینەکان چ پێگەیەکیان لەدیموکراسیدا هەیە؟ ئایا ڕەوایە زۆرینە بڕیار لەمافو چارەنووسی کەمینە بدات؟ پەیوەندیی دیموکراسی بەلیبراڵیزمو هەروەها لەگەڵ سۆسیالیزمدا چیە؟ ئایا دەشێت دیموکراسی بەبێجێگیربوونی حکومەتی یاسا پیادە بکرێت؟ ئایا دیموکراسی بەلایەوە گرنگەو تاوتوێی ئەوە دەکات کە حکومەت لەلایەن چ کەسانێك بەڕێوە دەبردرێت؟ یان دیموکراسی لەچوارچێوەی حکومەتدا تەماشا دەکرێت؟ دیموکراسی لەئێستادا، چ شێوەو شێوازێك بەخۆوە دەگرێت؟

ئەم کتێبەی بەردەستتان، وەڵامێکی ئەم پرسیارانەیە کە تێیدا "نۆربێرتۆ بۆبیۆ1909-2004" تیۆریسیەنی هەڵکەوتووی زانستەکانو فەلسەفەی سیاسی، وێرای توێژینەوەی مێژوویی سەبارەت بەئەندیشەی لیبراڵو ئەندیشەی دیموکراسی، دیدگاکانی خۆیشی لەو بوارانەدا خستۆتەڕوو، هەروەها بیروڕاو تێڕوانینی بیریارانی وەك "لۆك، ڤۆن، هومبۆڵت، مەدیسۆن، جۆن ستیوارت میل، تۆکڤایل، کاڤۆر، ماتسینیو تێڕوانینی سۆسیالیستیو نیۆلیبراڵی هاوچەرخ هەڵدەسەنگێنێت. مێژووی ئەندیشەی دیموکراسی، مێژوویێکی ئاڵۆزو سەرگێژکەرانەیە، بایەخو مەقبولیەتی هەمەگیری دیموکراسی بەتایبەت لەسەدەی بیستەمداو ئەو هەموو شیکردنەوەو لێکدانەوە جیاجیایانە، زیاتر ئەو ئاڵۆزیو پشێویەی قووڵ کردۆتەوە.

ئەم کتێبە، زۆر پێویستی بەناساندن نیە، بەڵام چونکە یەکەمین کتێبی ئەو نووسەرەیە کرابێتە فارسی "یەکەمین نووسینیشیەتی کە کرابێتە کوردی-وك" بۆیە بەکورتی هەندێك باس لەبیروڕاکانی دەکەین.

" نۆربێرتۆ بۆبیۆ" ساڵی "1909" لە"پیەمونتە"ی ئیتاڵیا لەدایك بووە، وەك خۆی دەڵێت: لەتافی لاوێتیدا لەژێر کارتێکردنی بۆچوونەکانی "جەنتیلە"ی فەیلەسووفی ڕژێمی مۆسۆلینی دابووە، ساڵی "1928" لەزانکۆی "تۆرینۆ" فەلسەفەی سیاسیو یاسای خوێندووەو وەك زۆر لەرۆشنبیرانی ئەوکاتی ئیتاڵیا کەوتۆتە ژێر کاریگەریی مێژووگەرایی کروچە، نامەی دکتۆرای لەسەر دیاردەناسیی ئەڵمانی ئامادە کرد، لەساڵەکانی هەوەڵیدا پەیوەست بوو بەگروپێکی لیبراڵ-سۆسیالست بەناوی "دادپەروەریو ئازادی" کە "کارلۆ رۆسیللی" دایهێنابوو، ساڵی "1935" بۆ ماوەیەکی کورت کەوتە زیندانو دوای ئازادبوون، خەریکی دەرسدانەوەی فەلسەفەی سیاسیو مافەکان بووە، لەزانکۆکانی "کامرینۆو زاینا".

ساڵی "1937" چۆتە نێو بزووتنەوەیەکی دیکەی لیبراڵ-سۆسیالیستو تاساڵی "1942" تێیدا ماوەتەوە، لەو ساڵەدا بەشداریەکی چالاکانەی هەبووە لەدروستکردنی "حزبی هەنگاو" کە لەیەکگرتنی دووگروپی لیبراڵ-سۆسیالیست پێکهات. دیسامبەری "1943" جارێکیدی بەتۆمەتی ئەندامێتی لە"کۆمیتەی ئازادیی نەتەوەیی لەڤۆنتۆ" خرایەوە زیندانو دوای سێ مانگ ئازادکرا.

گەرچی بۆبیۆ هەرگیز کەسێکی مارکسیستی نەبووە، بەڵام لەمەڕ سەردەمە تاریکەکانی فاشیزم دەنووسێت: (بێگومان ئەگەر لەمارکسیزمەوە فێر نەبووباین کە دەبێت لەڕوانگەی چەوساوەکانەوە تەماشای مێژوو بکەین.. بەهیچشێوەیەك رزگاربوون مەیسەر نەدەبوو).

دوا بەدوای شەڕی دووەمی جیهانی، حزبی هەنگاو لەگەڵ هەبوونی پێشینەیەکی گەش لەبەرخۆدانی دژی فاشیستیو هەبوونی سەرمایەکی زۆری فیکری لەمەیدانی سیاسیی ئیتاڵیادا، رووی لەکزیداو سەرەنجام ساڵی "1947" خۆی هەڵوەشاندەوە، دوای ئەوە بۆبیۆ خۆی لەسیاسەتی ئەودەمی ئیتاڵیا کێشایەوەو لەزانکۆی "تۆرینۆ" دەستیکرد بەوانەوتنەوە، بەڵام دیسان جاروبار وتاری لەهەندێك بڵاوکراوەو رۆژنامەکاندا

بڵاودەکردەوە. بۆنموونە ساڵی "1954" وتارێکی لەژێرناوی "دیموکراسیو دیکتاتۆری" بڵاوکردەوەو تێیدا رەخنەی لەمارکسیزمی کلاسیك گرتو بەکەمزانینی بەهاو نەریتەکانی لیبراڵیزمی بەشتێکی ناڕاست دایە قەڵەم.
"گالوانۆ دلائۆلپە" وەڵامێکی توندی ئەو وتارەی بۆبیۆی دایەوەو تێڕوانینی ئەوی بەگەڕانەوەی بۆ لیبڕالیزمی کۆنسەرڤاتیڤانەی "بێنژامین کۆنستان" ناوزەد کرد.
دلائۆلپە، پێیوابوو کە بۆبیۆ، داکۆکیو پشتیوانی لەئازادیی سنووردارو لانیکەم دەکات، لەکاتێکدا مارکسیزم لەنەریتێکی زۆر دیموکراتیکتر، نەریتی رۆسۆییو داکۆکی لەئازادیی فراوانو لایەنی زۆر سەرچاوەی گرتووە.
بۆبیۆ لەنووسینێکی درێژدا بەناوی "ئازادیی مۆدێرن بەبەراورد لەگەڵ ئازادیی نەوەکانی ئاینده" بەزمانێکی نەرمو دۆستانە، بەڵام بەڕاشکاوی وەڵامی دلائۆلپەی دایەوەو ئەوی لە"پێشکەوتنخوازیی سەرەڕۆیانە" کە دەسکەوتەکانی لیبراڵ دیموکراسیەکان دەخاتە مەترسیەوە، ئاگادار کردەوە، ئەو مشتومڕە ئەوەندە پەرەیسەند کە "پاڵمێرۆ تولیاتی"ی سکرتێری ئەوکاتی "حزبی کۆمۆنیستی ئیتاڵیا" لەژێر ناوێکی خوازراو، وتارێکی لەوەڵامی بۆبیۆدا نووسی. لەساڵی "1968"دا جارێکیدی لەسیاسەت نزیك بوەوەو پەیوەندی بەگروپی تازە دامەزراوی "حزبی سۆسیالیستی یەکگرتوو"کرد، بەڵام ئەو حزبەش لەپایزی "1969" کەوتە پەراوێزەوە، بۆبیۆش دەستی لەچالاکیی حزبی کێشایەوە. لەدەیەی حەفتادا زەمینەیەك بۆ تێگەیشتن لەتێڕوانینەکانی ئەو هاتە کایە، چونکە هەندێك حزبی ئیتاڵیا کەمو زۆر بەشێك لەدیدگاو بۆچوونەکانی ئەویان قبوڵکرد کە زیاتر لەدوو دەیە بوو جەختی لەسەر دەکردنەوە.
ساڵی "1987"بەشداری لەپێشنووسی بەرنامەی حزبی سۆسیالیستدا کرد، بەڵام لەسەرەتای ساڵی "1988" دوای باڵادەستبوونی باڵی راستی ئەو حزبە، دەستی لەهاوکاریکردنی کێشایەوەو لەوە بەدواوە ئیدی تەنها خەریکی وانەوتنەوەو توێژینەوەیە.
لەکتێبەکانی دیکەی بۆبیۆ دەتوانین ئاماژە بەکتێبی "کام سۆسیالیزم-1976" و ئایندەی دیموکراسی-1983" بکەین.

بۆبیۆ میراتگرو درێژەپێدەری نەریتێکە کە لەسەدەی نۆزدەهەم لەسەر دەستی "جۆن ستیوارت میل" دەست پێدەکات، نەریتی ئاوێتەکردنی سۆسیالیزمو لیبراڵیزم. لەسەدەی بیستەمیشدا کەسانی وەك برتراند راسل، ج.ئا.هابسۆن، لیۆنارد هابهاوس، هارۆڵد لەسکی، جان دیڤیو کارلۆ رۆسیللی درێژەیان بەو نەریتەدا، لەدوو دەیەی چلو پەنجادا ئەو نەریتە رووی لەکزیدا، بەڵام لەسێ دەیەی دواییدا نەوەیەکی نوێی تیۆریسیەنی تازە پێیاننایە مەیدان، کە هەریەك بەچەشنێك پەیوەندیان بەو نەریتەوە هەیە: رۆبێرت دال، مەك فەرسۆن، جان رالز، دیڤید هێڵدو...
بۆبیۆ خۆی دەڵێت ئاوێتەکردنی لیبراڵیزمو سۆسیالیزم کارێکی فرە سەختە، چونکە لیبراڵیزم لەتاکو سۆسیالیزم لەکۆمەڵ دەست پێدەکات، هەڵبەتە بۆبیۆ لیبراڵیزم لەچوارچێوەی سیاسیدا، نەك ئابووری هەڵدەسەنگێنێتو بەکاردێنێت، لیبراڵیزمی سیاسی-ئەخلاقیی ئەو، لەبنچینەدا تیۆری دابینکردنە یاساییەکانە بۆ مافو ئازادیەکانی تاك، ئەو دەڵێت تەنیا ئەوە بەس نیە کە بزانین دەستەڵاتی سیاسی بەدەست کێوەیە، بەڵکو ئەوە گرنگە بزانین کە ئەو دەستەڵاتە چۆن چۆنی پیادە دەکرێت، بۆیە بۆبیۆ حکومەتی یاسا بەمەرجی جێگیرکردنی بنەمای دیموکراسی دەزانێت. لە"ئایندەی دیموکراسی"دا، دەنووسێت (یاساو دەسەڵات دوو رووی یەك دراون) تەنها هێزو دەستەڵات دەتوانێت یاسا بێنێتە ئاراوە، تەنها یاساشە کە دەتوانێت دەستەڵات سنوردار بکات.
بۆبیۆ سەبارەت بەچۆنیەتی هێنانەدیی دیموکراسی، پێیوایە کە ئازادیە بنچینەییەکانی هاوڵاتیان پرەنسیپی سەرەکیی دیموکراسین، ئەو ئازادیانەی کە بەزۆری لەڕێڕەوی خەباتی تاکەکان لەپێناوی هێنانەدیی مافەکانیان بەرەو خەبات بۆ دیموکراسی وەردەچەرخێن.
دیموکراسی لەو ماناو پێناسەیەدا پێویستی بەگەشەی ئابووری نیەو لەئەنجامی بگرەوبەردەو سازش لەسەرەوەڕا نایەتەدی، بەڵکو تەنهاو تەنها لەئەنجامی تێکۆشانو هاتنەمەیدانی زۆرینەی تاکەکانی کۆمەڵ فۆرمەلە دەبێت، چونکە دیموکراسی تەنانەت لەخراپترین شێوەشیدا پێویستی بەبنەمای ماددی هەیە، پەرەدان بەبەشداریی زۆرینە لەژیانی سیاسیی کۆمەڵگەو بەهێزبوونیان لەدەزگاو دامەزراوەو رێکخراوە کۆمەڵایەتیو

سەندیکاییو سیاسیەکان، ئەوەش نایەتەدی مەگەر چینو توێژەکانی خوارەوە پەی بەبایەخو پێویستی دیموکراسی بۆ چاکبوونی ژیانیان نەبەن.
مەسەلەیەکیدی کە بۆبیۆ لەسەری رادەوەستێتو بایەخی پێدەدات، پرسی دیموکراسیی نوێنەرایەتیو پەیوەندی بەدیموکراسیی راستەوخۆیە، پێیوایە کە دیموکراسیی راستەوخۆو دیموکراسیی نوێنەرایەتی دوو دژەتێزی یەکدی نین، بەڵکو دووشێوەو روخساری پێکەوەپەیوەستی دیموکراسین، لەهەڵسەنگاندنی (ئەو دیموکراسییانەی کە هەن)دا، ئاماژە بەچوار خاڵ دەدات:
یەکەم: ئەوەی کە لەو دیموکراسیانەدا سەربەخۆیی تاك لەبەرامبەر دەزگای زەبەلاحی دەوڵەتی مۆدێرن بەرتەسك بۆتەوە.
دووەم: ئەوەی کە ئەو دیموکراسییانە زۆر (بەڵێنی جێبەجێنەکراو)یان هەن، تەنانەت وازیان لەخستنەڕووی گرنگترین پێداویستیە کۆمەڵایەتیەکانی مرۆڤی هاوچەرخ هێناوە.
سێیەم: ئەوەی کە لەو دیموکراسییانەدا دەزگای سەربازی، پۆلیسی، دامەزراوەی ئاسایشو سەرجەم بیرۆکراسیی گەورەی دەوڵەتی مۆدێرن رەهەندی ترسێنەریان هەیە.
چوارەم: ئەوەی کە دیموکراسیی نوێنەرایەتی لەسەرجەم ژیانی کۆمەڵایەتیدا جێگایەکی بچووکی هەیەو لەکارخانەو خوێندنگەو خێزانو.... هێشتا ستەمو چەوسانەوە باڵادەستە.
لەکتێبی "کام سۆسیالیزم"دا دەنووسێت:(تەنانەت لەکۆمەڵگە دیموکراتیکەکانیشدا هێزو دەسەڵاتی چەوسێنەرانە هەمەگیرترە لەدەسەڵاتی دیموکراسی).
لەلایەکیدیکە بۆبیۆ سێ بەڵگە بۆ رەتدانەوەی ئۆلگۆی کلاسیکی دیموکراسی دەخاتەڕوو:
1- ئەندیشەو توێژینەوەی مۆدێرن، لەتێڕوانینەکانی تاکەوە بنەوانی گرتووە، بۆیە لەکۆمەڵگەی پیشەسازیدا ئاڕاستە هزریو فەرهەنگیەکان بەهۆی تاکەوە بەهێزبوونو دروست لەبەر ئەو هۆیە هێنانەکایەی ئیرادەی گشتی کارێکی سەختترە.
2- لەگەڵ ئاڵۆزبوونی ژیانی کۆمەڵایەتی، هەرتاکێك وابەستەی گروپێکی کۆمەڵایەتیی جیاجیا دەبێت: کرێکارو ناکرێکار، بەرهەمهێنو بەکارهێن،

ژنو پیاو، خاوەن کارو کرێچی... ئەو پرسە دەرەتانێك بۆ هاوڵاتیان ناهێڵێتەوە کە بەشێوەیەکی راستەوخۆ ئاوڕ لەو هەموو کێشە کۆمەڵایەتیانە بدەنەوە کە پەیوەندیی بەوانەوە هەیە.
3- بەپێچەوانەی دیموکراسیی دەوڵەت، دەزگای بەرفراوانو گەورەی دەوڵەتی مۆدێرن، دیموکراسیی راستەوخۆ بێبایەخ دەکات، بەوپێیە بۆبیۆ زیاتر پێ لەسەر دیموکراسیی نوێنەرایەتی دادەگرێت، ئەوەشمان لەبیرنەچێت کە تیۆریسیەنانی وەك"پێری ئەندرسۆن" پێیانوایە بۆبیۆ هەرجۆرە دیموکراسییێکی راستەوخۆ لەکردەوەدا رەت دەکاتەوە.
بەهەرحاڵ، هەرچەندی تەماشای تێڕوانینو گۆشەنیگاکانی بۆبیۆ بکەینو لێکیانبدەینەوە، دەبێت بڵێین کە"لیبراڵیزمو دیموکراسی" کتێبێکی زۆر بەنرخەو بۆ ئەوانەی پەیوەندیدارن بەو باسانە، بەتایبەت بۆ خوێندکارانی زانستەکانو فەلسەفەی سیاسی زۆر سوودمەند دەبێت.

ب. گولستان

١

ئەندیشە کۆنو مۆدێرنەکان دەربارەی ئازادی

لەم رۆژگارەی ئێستادا, هەبوونی حکومەتگەلێك بەناوی (لیبراڵ-دیموکرات) یان (دیموکرات- لیبراڵ) نیشاندەری پەیوەندیی دوولایەنەی لیبراڵیزمو دیموکراسیە، بەڵام لەڕاستیدا پەیوەندیی نێوان ئەم دووانە زۆر ئاڵۆزو بەهیچشێوەیەك پەیوەندیەکی هەمیشەییو یەکئاراستە نیە.

(لیبراڵیزم) لەبەرفراوانترین مانایدا، واتە پاڵپشتو لایەنگری چەمكو پێناسەیەکی تایبەتی دەوڵەت کە تێیدا دەوڵەت کارکردو دەسەلآتێکی سنوورداری هەیە، بەمشێوەیە دەتوانین دەوڵەتی لیبراڵ لەدەوڵەتی رەهاو ئەو دەوڵەتانەیش کە ئەمرۆ بەدەوڵەتی کۆمەڵایەتی ناو دەبرێن، لەیەکجیا بکەینەوە.

(دیموکراسی)ش لەبەرفراوانترین مانایدا، واتە پاڵپشتو لایەنگریی لەجۆرە شیاوەکانی حکومەت، کە تێیدا دەسەلآت نەك لەدەستی تاکێك یان چەند تاکێك دایە، بەڵکو هی هەمووانە، یان بەدەربڕێنێکی وردتر لەدەستی زۆرینەیە، بەمجۆرە دەتوانین دیموکراسیش لەحکومەتی تاکەکەسی یان (ئۆلیگارشی) جیابکەینەوە.

هەر دەوڵەتێکی لیبراڵ لەبناغەدا دیموکراتی نیە، لەڕاستیدا چەند نمونەیەکی مێژوویی لەمەڕ دەوڵەتی لیبراڵ هەبووە، کە بەشداریکردنی خەڵکیان تێدا دا زۆر بچوكو کەم بووە، تەنها تایبەت بووە بەچینە دەوڵەمەندەکان، هەر حکومەتێکی دیموکراتیش بەهەمانشێوە لیبراڵ نیە، لەڕاستیدا کە دەوڵەتی کلاسیکی لیبراڵ ئێستا خۆی لەنێو قەیراندا دەبینێت، ئەمە لەئەنجامی هەمەگیربوونی بەردەوامی رەوتی بەدیموکراتیبوونە، کە بەهۆی پەرەسەندنی هەنگاو بەهەنگاوی مافی دنگدان تارادەی بەگشتیبوون، هاتۆتە کایەوە.

(بێنژامین کۆنستان "1767-1830")* لەوتارە گرنگەکەی خۆیدا لەئەکادیمیای پادشایەتی لەپاریس لەساڵی "1818"، لیبراڵیزمی بەپێوەری ئەندیشە مۆدێرنو کۆنەکانی لەمەڕ ئازادی، لەبەرامبەر دیموکراسی داناو بەوردبینیەوە کەوتە شیتەڵکردنو لێکۆڵینەوە، سەبارەت بەجیاوازیەکانی نێوان هەردووکیان، قسەکانی کۆنستان سەرەتایەکمان دەخەنە بەردەست بۆ توێژینەوەو بەدواداچوونی پێشینەی پەیوەندیی تێکچرژاوو مایەی مشتومڕی دوو داخوازی بنچینەیی، دوو داخوازی کە زەمینەی سەرهەڵدانو پەیدابوونی چەند دەوڵەتێکی هاوچەرخی لەپێشکەوتووترین وڵاتاندا (لەڕووی ئابووری -کۆمەڵایەتی) فەراهەمکردووە، سنووردارکردنی دەسەلآتو دابەشکردنی دەسەلآت.

کۆنستان دەنووسێت:

(لەدنیای کۆندا، خەڵك خوازیاری دابەشکردنی دەسەلآتبوون، لەنێوان هەموو هاووڵاتیانداو ئازادی لای ئەوان ئەو مانایەی هەبوو.

لەدنیای نوێدا: خەڵك خوازیاری دابینکردنی ئاسایشو پاراستنی دارایی تایبەتیانو ئازادی بەدابینکەرێك دەزانن بۆ پاراستنی ئەو داراییەی کە لەدامەزراوەکانی خۆیان بەدەستی دێنن) [١].

کۆنستانی تاسەر ئێسقان لیبراڵ، لەوباوەڕەدا بوو، کە ئەو دوو داخوازیە لەگەڵ یەکدا ناکۆکن، بەبڕوای ئەو بەشداریکردنی راستەوخۆ لەبڕیاردانە گشتیەکان، سەرەنجام تاك بەرەو پاشکۆیەتی لەدەسەلآتی دەستەبەندی رادەکێشێو لەو رێڕەوەدا ئازادیی تایبەتو تاکەکەسیی خۆی لەدەست دەدا، ئەمە لەکاتێکدا ئازادیی تاکەکەسی هەمان ئەوشتەیە کە هاوڵاتی ئەمرۆ لەدەسەلآتی کۆمەڵایەتی داواکاریەتی.

کۆنستان دەگاتە ئەو ئەنجامە:

ئەمرۆ ئیدی سود لەپێناسەو چەمکی کۆنی ئازادی، واتە بەشداریکردنی بەردەوامو چالاکانە لەدەسەلآتی دەستەجەمعی وەرناگرێت، بەپێچەوانە لای

* Bengamin Constant : نووسەری ئەدەبیو سیاسەتوانی فەرەنسی.

ئێمە ئازادی بەومانایە دێت کە هەموو کەسێك لەکەشو هەوای ئاسوودەدا خاوەنی سەربەخۆیی تایبەتو تاکەکەسیی خۆی بێت)[٢].
کۆنستان قسە لەپێشینان دەکات، بەڵام رووی دەمی لەکەسایەتیەکی هەمان رۆژگاری خۆیەتی کە ئەویش (ژان ژاك رۆسۆ*)یە، رۆسۆ بەسوودوەرگرتنێکی فراوان لەنووسینی ئەندیشمەندە کلاسیکەکان، کۆماری ئایدیالیستانەی خۆی لەچوارچێوەی پرۆتۆکۆلی کۆمەڵایەتیدا خستبووەڕوو.
بەڕای رۆسۆ ئەو دەسەڵاتەی کە بەڕەزامەندیو بەپێی پرۆتۆکۆلێکی ئارەزوومەندانەو گشتی دێتە سەرکار، لەهەر هەڵەو کەموکوڕیەك بێبەریەو:(پێویست ناکات بۆ خەڵکی خۆی بگەڕێتەوەو دڵنیایان بداتێ، چونکە ئەوە مەحاڵە کە ئادەمیزاد ئامادەی ئەوەبێت زیانو ئازار بەئەندامێکی لەشی خۆی بگەیەنێت.)[٣]
لەڕاستیدا دەبێت ئەوەمان قبوڵ بێت کە رۆسۆ لەباسو لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا هەرگیز سەبارەت بە(خواستی گشتی**) تا ئەو رادەیە نەچووە پێش کە پێویستی هەبوونی سنووربەندیی دەسەڵاتی دەوڵەت قبوڵ نەکات، بۆیە کە رۆسۆ بەباوکی دیموکراسیی تۆتالیتار ناو دەبردرێت، هەڵەیەکی تێڕوانیینە باوەکانە لەبارەی ئەوەوە. رۆسۆ پێیوابوو کە پرۆتۆکۆلی کۆمەڵایەتی دەسەڵاتێکی رەها بەحکومەت دەبەخشێت، بەڵام لەهەمانکاتدا پێی لەسەر ئەو خاڵە داگرت کە (حکومەتیش نابێت ئەو سنووربەندیانە بەسەر هاوڵاتیانی خۆیدا بسەپێنێت، کە سوودیان بۆ کۆمەڵ نیە)[٤].
سەرەڕای ئەمە، بەپێچەوانەی تێڕوانینو پێشمەرجەکانی یاسای سروشتی، کە بنەمای تیۆری دەوڵەتی لیبراڵیش لەوەوە بنەوان دەبەستێت، گومانی تێدا نیە کە ئەو سنووربەندیانە بەرلەهاتنەکایەی دەوڵەت داناندرێن. رۆسۆ لەوباوەڕەدا بوو، کە (هەرتاکێك بەقبوولکردنی پەیمانی کۆمەڵایەتی تەنها ئەو بەشە لەدەسەڵاتەکانی خۆی رادەستی حکومەت دەکات، کە کۆنترۆڵکردینان بەلای کۆمەڵەوە گرنگە)، بەڵام ئەو لەئەنجامگیریدا دەڵێت:

* J. J. Rousseau: فەیلەسووفی فەرەنسیی چاخی رۆشنگەریو لایەنگری دیموکراسیی لیبرال.
** General Will

(هەروا دەبێت قبوڵ بکەین کە تاکە سەرچاوەی بڕیارلێدان لەوەی کە ئایا کۆمەڵ کۆنترۆڵکردنی چ شتێك بەگرنگ دەزانێت، حکومەت خۆیەتی)[٥].

٢

مافەکانی مرۆڤ

بنچینەی فەلسەفەی دەوڵەتی لیبراڵ وەك دەوڵەتێکی سنووردار لەبەرامبەر دەوڵەتی رەها، دەبێت لەرێبازی مافە سروشتیەکاندا بدۆزینەوە، رێبازێك کە ئەندیشمەندانی قوتابخانەی مافی سروشتی (یان یاسای سروشتی) دایانهێناوە، بەپێی بەرنامەی ئەو رێبازە هەموو خەڵك هەندێك مافی بنچینەییان هەیە وەك مافی ژیان، ئازادی، ئاسایشو بەختەوەریو دەوڵەت (یان بەدەربڕینێکی روونتر هەموو ئەو کەسانەی بۆناچارکردنی خەڵکیدی کە ملکەچو فەرمانبەردار بن، سوود لەدەسەڵاتێکی یاسایی وەردەگرن) دەبێت ئەو مافانە بپارێزنو پێشێلیان نەکەنو لەدەستتێوەردانەکانی ئەوانیدی بیانپارێزن، بەخشینی هەرمافێك بەهەر تاکێك دووجۆر سەلماندنو قبوڵکردن لەخۆ دەگرێت:
یەکەم: قبوڵکردنی تواناو دەسەڵاتی هەرتاکێك لەوەی کە هەرچی پێیخۆشە بیکات.
دووەم: قبوڵکردنی دەسەڵاتی هەرتاکێك بۆ بەرگری لەخۆییو تەنانەت لەکاتی پێویستیدا بەکارهێنانی توندوتیژی خۆی یان خەڵکانی دیکەش دژی ئەوکەسانە کە دەستدرێژی دەکەنە سەر ئەومافەی، لەو رووەوە ئەرکی سەرشانی خەڵکی دیکەشە، خۆیان دووربگرن لەو کارو رەفتارانەی کە رەنگە ببنە بەربەست لەبەردەم (تاك)دا لەو رەفتارو شێوازانەی کە بەحەزی خۆی دەیەوێت بیانگرێتەبەر، (ماف)و (ئەرك) دوو چەمکی رێنوێنیکەرن، بۆیە لەسەر زنجیرەیەك یاساو رێسای رێنوێنیدا جێگیرن، کە هاوکات داننان بەتواناو دەسەڵاتی هەرتاکێك بۆ گرتنەبەری ئەوەی خۆی دەیەوێت،

هەموانیش والـێبكات، پابەند بن بەوەی خۆ لەو كارانە ببوێرن كە ڕەنگە بەشێوەیەك ببنە بەربەست لەبەردەم ڕەفتاری ئازادانەی تاكدا.
بەمشێوەیە دەتوانین ڕێبازی یاسای سروشتی پێناسە بكەین، ئەو یاسایانەی كە لەلایەن مرۆڤەوە دانراون، بەو واتایەی ئەو یاسایانە دەكرێت لەرێی وردبوونەوەو هۆشی خۆمانەوە بدۆزینەوەو بەو ئەندازەیەی كە چەند ئەركو ماف لەیاسا ئەخلاقی یان یاساییەكان سەرچاوە دەگرن، ئاواش یاسای سروشتی بەسەرچاوەی ئەركو مافە سروشتیەكان دەژمێردرێت، ئێمەش بۆیە ڕێبازی یاسای سروشتی وەك ڕێبازی (فەلسەفی) لیبرالیزم دادەنێین، چونكە ئەندیشمەندە لیبرالەكان هەوڵ دەدەن بەهاوكاریی چەمكە گشتیەكانی ئەو ڕێبازە، سەبارەت بەناخو غەریزەی مرۆڤ، دەسەلات سنووردار بكەن، بێئەوەی هیچ هەست بەوە بكەن كە ڕێبازی ئەوان پێویستی بەلێكۆڵینەوەو تاقیكردنەوەو خستنەڕووی بەڵگەی مێژوویی هەیە. (لۆك*) یەكێكە لەدامەزرێنەرانی لیبرالیزمی مۆدێرن، لەدووەمین (پەیام سەبارەت بەحكومەت)دا هەلومەرجی سروشتی بەخالی دەستپێك بۆ لێكۆڵینەوەكانی خۆی دادەنێتو بەئازادیو یەكسانیی ڕاستەقینەی دەژمێرێت، بارودۆخێك كە یاسای سروشتی بەسەریدا حكومڕانەو (ئەو یاسایە خەڵك لەسەر ئەو بنەمایە پەروەردە دەكات كە هەروەك چۆن مرۆڤەكان یەكسانو سەربەخۆن، بەوپێیە نابێت هیچكەس چاوبڕێتە گیانو ماڵی كەسی دیو نابێت زیان بەتەندروستیو ئازادیەكانی ئەوانیدی بگەیەنێت)[٦].
ئەمە بەرهەمی هەوڵو كۆششەكانی لۆك بوون بۆ خستنەڕووی ئەو بارودۆخە خەیاڵیە، كە ئەو پێیوابوو ئەمە دۆخی سەرەتایی ژیانی مرۆڤ بووە، تاكە ئامانجی لۆك لەو كارەیدا فەراهەمكردنی نموونەیەكی پەسەندكراو بوو بۆ خستنەڕووی سنوورو چوارچێوەی دەسەلاتی دەوڵەت، لەڕاستیدا (ڕاگەیاندراوی سەربەخۆی ئەمریكای باكوور "1776")و (ڕاگەیاندراوی مافەكانی مرۆڤی شۆڕشی فەڕەنسا "1789")ش لەو ڕێبازەی مافە سروشتیەكان سەرچاوە دەگرن، لەودوو بەڵگەنامەیەدا بەڕوونی قسە لەبنەما

* John Lock 1632-1704: فەیلەسووفی ئینگلیز، لەئەندیشمەندانی مافی سروشتیی مۆدێرن.

گرنگەكانی دەوڵەتی لیبراڵ، وەك دەوڵەتێكی سنووردار كراوە: (مەبەست لەهەرجۆرە خڕبوونەوەیەكی سیاسی، هەمان ئەو پارێزگاریكردنەیە لەمافە سروشتیەكانو سەروەریی مرۆڤەكان - مادەی دووەمی ڕاگەیاندراوی مافەكانی مرۆڤو هاوڵاتیان "1789")
بەمشێوەیە دەتوانین ڕێبازی مافەكانی مرۆڤ بەبەڵگەسازیەك دابنێین بۆ هەلومەرجێك بۆ چەندین سەدە بەرلەئێستا كە لەئەنجامی كێشمەكێشو مرخێش مرخێشی نێوان پادشاو هێزەكانی دیكەی كۆمەڵگا بەتایبەت لەبریتانیا هاتبووە كایەو دواتر فەیلەسووفەكانو یەزدانناسانو مافپەروەران بەشێوەی جیاجیا پەیگریان كردو مشتومالیان دا، لەبلاوكراوەی (ماگناكارتا**) كە پادشا (جان)یش لەساڵی "1215"دا ناوەڕۆكەكەی قبوڵ كرد، ئەوە بەفەرمیناسینی ئەو مافانە دەخاتەڕوو كە لەسەدەكانی دواتردا ناویان نرا (مافەكانی مرۆڤ).
(ئازادیەكان***) یان قەڵەمڕەوی دانپێداندراوی ڕەفتاری تاكو داراییە تایبەتیەكانی كە لەدەستدرێژیەكانی دەسەلاتی پادشا پارێزراوە، لەوانە لەناوەڕۆكی ماگناكارتاو بلاوكراوەكانی دواتردا والێكبدرێتەوە كە دەسەلاتی حكومڕان هەندێك ئیمتیازاتی یەكلایەنەی داوە بەهاوڵاتیان، بەلام هەموو ئەو بلاوكراوەو ڕاگەیاندراوانە بەرهەمی پرۆتۆكۆڵو پەیمانێكی ڕاستەقینەی نێوان دەستەو گروپە ركابەرەكان بووە، بۆ نموونە ئەو پەیمانەی كە هەمووان بە(پەیمانی پێڕەویكردن****) دەیناسن، چەندین مافو ئەركی دوولایەنەی لەپەیوەندیە سیاسیەكان لەخۆگرتووە، دیاریكردنی ئەركەكانی حكومەت لەپاراستنی مافی ڕەعیەتو دەستو پێوەندەكانیو دیاریكردنی ئەركەكانی ڕەعیەتیش لەپێڕەویكردنو ملكەچی بۆ حكومەت وەك (پەیمانو پابەندبوونێكی سیاسی) ئامانجی بنەڕەتی بلاوكراوەی (ئازادیەكان) ناساندنی ڕێوشوێنو سنووری فەرمانبەرداری هاوڵاتیان (ڕادەی پابەندبوونی

** Magna Carta: بلاوكراوەی هەمەلایەن.
*** Liberties, Franchises, Freedoms
**** Pactum Subjectionis

سیاسیان)و چوارچێوەو رادەی دەسەڵاتی حکومڕانەکان بووە، لەڕاستیدا بڵاوکراوە کۆنەکان دەرەنجامی پرۆتۆکۆڵە دوولایەنەکانن، بەڵام ئەوانەش وەك ئەو بڵاوکراوانەی کە حکومەتە پادشاییە مەشروتەخوازەکان لەچاخی (گەڕانەوە*****)داو دواتر قبوڵیانکرد، بۆ نموونە (بڵاوکراوەی "1848"ی ئالبێرتاین) زیاتر وادەکەونەوە کە گوایە پادشا ئیمتیازاتێکی یاسایی یەکلایەنەی بەخشیوەتە هاوڵاتیان، بەڵام ئەوە لەبانگەشەیەکی خەیاڵیانەی بەهەڕمێن زیاتر نیەو مەبەست لەوە تەنها پاراستنی ئەو بنەمایەیە کە گەورەیی‌و شکۆمەندی پادشا بەسەر خەڵکیدی بهێڵدرێتەوەو مانەوەی حکومەتی رەها لەهەلومەرجێکدا بهێڵدرێتەوە کە تواناو دەسەڵاتی باوی دەسەڵاتداران بەشێوەیەکی واقیعی سنووردار بووبێت.

ئەوەش نموونەیەکی دیکەیە لەلینگەوقووچی بەردەوامی مێژوویی‌و پەیماننامەی مافەکان‌و بەڵگەسازیە عەقڵانیەکان، کە لەئەنجامی ئەو رووداوانەدا هاتبوونە کایە. دەوڵەتی لبیراڵ لەڕوانگەی مێژووییەوە، بەرهەم‌و دەرەنجامی گەندەڵیی بەردەوام‌و فراوانیی دەسەڵاتی رەهای حکومەتەکان‌و هەروا پشێوی‌و ئاژاوەی کودەتایی، لەکات‌و ساتە قەیراناویە لەناکاوەکان بوو، وەك (ئینگلتەرا لەدەسەی حەڤدەم‌و فەرەنساش لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەدا).

لەروانگەی عەقڵانیشەوە، دەوڵەتی لیبراڵ بەبەرهەمی پەیمانێك دەژمێرن لەنێوان تاکە ئازادەکان کە لەدەرەوەی یەکدا کۆدەبنەوە بۆ پێکەوەژیانێکی ئازادانەو پایەدار پرۆتۆکۆڵ‌و بڕیارنامە مۆر دەکەن، لەڕاستیدا مرۆڤ لەپێواژۆی مێژووداو لەڕێڕەوی بەلیبراڵیبوونی هەنگاو بەهەنگاوی ژیانی کۆمەڵایەتیدا لەکۆیلەیەتی سەرەتایی رزگاری بووەو ئازادیەکی باشی بەدەستهێناوە، ئەمە لەکاتێکدا تیۆریسیەن‌و ئەندیشمەندانی رێبازی مافە سروشتیەکان ئەو پێواژۆیە بەپێچەوانە دەنوێنن، تەنها لەبەر ئەو گریمانەی کە دەڵـێت: ئازادی، یەکەمین بنەماو کۆڵەگەی ژیانی مرۆڤ بووە، هەروەها

***** چاخی گەڕانەوەی بنەماڵەی بۆربۆنەکان بۆ سەر حوکم دوای رووخانی ئیمپراتۆری یەکەمی فەرەنسا (١٨١٥-١٨٣٠).

بەهۆی ئەو بۆچوونەی کە دەڵـێت مرۆڤ لەبنچینەوە بەپێی غەریزەو ناخی خۆی ئازادە، ئەو ئەنجامە وەردەگرن کە لەکۆمەڵگای سیاسیدا دەبێت دەسەڵاتی فەرمانڕەوا سنووردار بکرێت، بەمشێوەیە رێبازی مافە سروشتیەکان شیکردنەوەیەکی لینگەوقووچ لەڕەوتی رووداوە مێژووییەکان دەخاتەڕوو، ئەوەی کە لەڕوانگەی مێژووییەوە بەرهەم‌و دەرەنجامی ئەو رووداوانە بووە، بەخاڵی بچینەیی‌و دەستپێك یان بەبەرەنجامی رووداوە مێژووییەکانی دەژمێرێت.

رێبازی مافە سروشتیەکان‌و تیۆری پەیماننامە (یان پرۆتۆکۆڵی کۆمەڵایەتی) پەیوەندیەکی توندیان لەگەڵ یەکدا هەیە.

بەگوێرەی تێڕوانینەکانی ئەو دوو رێبازە، دەسەڵاتی سیاسی تەنها کاتێك شەرعیەتی هەیە، کە مایەی رەزامەندیی فەرمانبەرداران (هاوڵاتیان) بێت (لەتێزەکانی لۆك).کەوایە حکومەت لەسەر بچینەی پرۆتۆکۆڵی نێوان فەرمانبەرداران (کەسانێك کە دەسەڵات‌و فەرمانی هێزێکی لەخۆباڵاتریان قبوڵ کردووە)و بەڕێوەبەرانی حکومەت (کەسانێك کە لەلایەن فەرمانبەردارانەوە دەسەڵاتیان پێسپێردراوە) دادەمەزرێت. ئەو حوکمە لەو بنەما سەلمێندراوە سەرچاوە دەگرێت کە تاکەکان مافی سەربەخۆیان هەیە لەبەرامبەر حکومەت، ئەرك‌و کارکردی بنەڕەتی حکومەتیش فەراهەمکردنی هەلومەرجێکە بۆ هێنانەکایەی تەواوی مافەکانی تاك لەچوارچێوەی ژیانێکی کۆمەڵایەتیی پڕ لەئاسایش‌و ئارامی. لایەنی هاوبەشی رێبازی مافی مرۆڤو تیۆری پەیماننامە هەمان ئەوباوەڕبوونەیە بەرەسەنێتیی تاك* لەبەرامبەر کۆمەڵگا کە بەگوێرەی ئەوەوە تاك هاوشان لەگەڵ بەرەژەوەندی‌و خواستەکانی، واتە هەمان ئەوەی کە لەرێبازی یاسای سروشتی بەمافە سروشتیەکان ناوی دەبەن، بەر لەپەیدابوونی کۆمەڵگا هەبووەو لەپێش ئەوەوەیە، ئەو تیۆرە لەگەڵ دەربڕینە جیاجیاکانی تیۆری رەسەنێتیی گشت** (کۆمەڵگە) سەبارەت بەپەیوەندیی تاك‌و کۆمەڵگە ناکۆکە.

Individualism *
Organicism **

لەتیۆری رەسەنێتیی گشتدا بەپێچەوانەی تیۆری رەسەنێتیی تاك لەرێبازی مافە سروشتیەكان، پەیدابوونی كۆمەڵگا لەپێشترو بەرلەتاكو هەموو كۆمەڵو هەموو بەشەكانیشی دادەنێت (وەك گێڕانەوەی ئەرەستۆیی لەمەڕ پەیوەندیی تاكو كۆمەڵگا كە رەگێكی دێرینەی توندوتۆڵی لەئەندیشەی سیاسیدا هەبوو).

تیۆری نوێی پەیماننامە خاڵی وەچەرخانی راستەقینەیە لەمێژووی سیاسیدا، ئەندیشەی سیاسی، پێشتر لەژێر كاریگەریی تیۆری رەسەنێتیی گشتدابوو، بەڵام دواتر بیرمەندانی پرۆتۆكۆڵی كۆمەڵایەتی پەیوەندیی نێوان تاكو كۆمەڵگایان تەواو بەپێچەوانەی تیۆری رەسەنێتیی گشت لێكدایەوە، ئەوان ئیدی كۆمەڵگایان وەك واقیعێكی سروشتیو جیاكرایەوە لەخواستی تاكەكان حسێب نەدەكردو پێیانوابوو كە كۆمەڵگا پێكهاتەیەكی ساختەكارانەیە كە بەدەستی تاكەكان هێندراوەتە كایە، لەلایەن ئەو تاكانەی كە بەهۆی هاوشێوەییو مەیلی هاوبەش لەهێنانەكایەی بەرژەوەندیو داخوازیەكانیانو بۆ سوودبینینو بەهرەگیری بێكەموكوڕی لەمافەكانی خۆیان لەدەوری یەكدیدا كۆبوونەتەوە.

بەمشێوەیە لەرێبازی مافە سروشتیەكاندا، ئەو پرۆتۆكۆڵەی كە دەوڵەت دێنێتە كایە، پرۆتۆكۆڵێكی ئیختیاریە، چونكە بەپێی ئەو تیۆرە گشت تاكەكان خاوەنی هەندێك مافی سروشتینو ئەو مافەش تەنها لەئەنجامی پێكەوەژیانی ئازادو رێكوپێكی خۆیانەوە لەمیانی پرۆتۆكۆڵو پەیمانێكی ئیختیارانەی نێوان تاكەكان دابین دەكرێت، پرۆتۆكۆڵێك كە پێداویستیی هێنانەكایەی ئەوەیە هەموو تاكە هاوبەرژەوەندەكان چاو لەبەشێك لەمافەكانی خۆیان بپۆشن.

بەبێ شۆڕشی (كۆپەرنیكی) كە بۆ یەكەمینجار زەمینەی ئەوەی رەخساند لەروانگەی هاوڵاتیانەوە نەك لەروانگەی دەسەڵاتداران، لەمەسەلەی دەوڵەتی لیبراڵ بڕواندرێت، تیۆری دەوڵەتی لیبراڵ، كە بەرلەهەموو شتێك تیۆری هێنانەكایەی سنووردارێتیی یاساییە بەسەر دەوڵەتدا، نەیدەتوانی بهێتە ئاراوە، بەبێ تیۆری رەسەنێتیی تاك، لیبراڵیزمیش ناتوانێت لەئارادابێت.

٣

سنووری دەسەڵاتی دەوڵەت

تائێستا سەبارەت بەچەمكە گشتیەكانی دەوڵەتی سنووردار یان سنووربەندیەكانی سەر دەوڵەت قسەمان كرد، ئێستا دەبێت روونی بكەینەوە كە ئەو چەمكو دەربڕینانە، دوولایەنی جیا لەمەسەلەكە بەخۆوە دەگرن، كە هەندێكجار پێویستە بەمشێوەیە لەیەكدیان جیا بكەینەوە:

ئە- سنووری دەسەڵاتی دەوڵەت،

ب- سنووری كاركردو چالاكیەكانی دەوڵەت.

كەچی دەشێت جیاجیاو بەبێتێكبەستنەوەی هەریەك لەو دوولایەنە، لەویدی بكۆڵینەوە، بەڵام جێیباسە كە تیۆری لیبراڵ هەردوو جۆرە سنووربەندیەكە، چ ئەوەی پەیوەستە بەسنوورو دەسەڵاتەكانی دەوڵەتو چ ئەوەی پەیوەستە بەكاركردەكانی، دەگرێتەوە، ئەمڕۆ دەوڵەتی خاوەن ئیختیاراتی سنووردار، بەدەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەكان ناودەبردرێتو ئەو دەوڵەتەش كە چالاكیو كاركردەكانی سنوودارە، بەدەوڵەتی كەمینە ناودەبردرێت، لیبراڵیزم، دەوڵەتێكی بەهەردوو ئەو تایبەتمەندیانەی مەبەستە، هەڵبەت دەتوانین هەندێك دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەكان پیشان بدەین، كە دەوڵەتی كەمینە نەبن، وەك (دەوڵەتی كۆمەڵایەتی لەجیهانی ئەمڕۆ)دا یان دەوڵەتی كەمینە هەبن كە دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەكان نەبن (وەك ئەو نمونەیەی كە لە- لیڤاتان* - ی هۆبز**دا هاتووە: دەوڵەتێك بەوردترین مانای رەها، بەڵام لەقەڵەمڕەوی ئابووریەوە، لیبراڵ).

* Leviathan: لەوشەی (لویاتان)ی زمانی عیبری هاتووە كە بەمانای دێوی ئەفسانەیی دەریا دێت.، كە لەسەردەمی كۆنو نووسینە كۆنەكان، مەسیحییەكان ناویان بردووە، هۆبز بەناونانی كتێبەكەی بەو ناوە، ئەو وشەیەی هێنایە ناو فەلسەفەی سیاسی.

دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان، لەبەرامبەر دەوڵەتی رەها بەمانای دەوڵەتی باڵادەست بەسەر یاساو دەوڵەتی کەمینە لەبەرامبەر دەوڵەتی زۆرینە دادەنێن‌و دەخەنەڕوو، هەر لەبەر ئەوەشە کە دەڵێن داکۆکیکردن لەدەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان لەبەرامبەر دەوڵەتی رەها، داکۆکیکردن لەدەوڵەتی کەمینەش لەبەرامبەر دەوڵەتی زۆرینە بەمانای دەوڵەتی لیبراڵ دێت، هەرچەندە ئەو دوو تێڕوانینە رزگاریخوازەیە لەمێژوو و لەواقیعدا هەموو دەمێك لەگەڵ یەکدیدا هاوجووت نەبووە.

دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان، بەشێوەیەکی گشتی بەو دەوڵەتە دادەندرێت کە دەسەڵاتەکەی بەگوێرەی پێوەرە گشتیەکانەوە (یاسای بنەڕەتی) داڕێژراوە، بەو مانایەی دەسەڵاتی دەوڵەت دەبێت تەنها لەچوارچێوەی ئەو یاسایانە پەیڕەو بکرێت‌و هاوڵاتیانیش لەومافە بێچەندو چوونە بەهرەمەندبن کە بتوانن بۆ سەلماندن‌و پێشگرتن لەهەر خراپبەکارهێنانێکی دەسەڵات، یان بەکارهێنانی زیاد لەئەندازەی دەسەڵات، سکاڵاو دەنگی خۆیان بگەیەنن بەدەسەڵاتی سەربەخۆی دادوەری، بەمشێوەیە دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان، رەنگدانەوەی تیۆرێکی لەمێژینەی سەردەمی کۆنە، کە لەڕێی تیۆرە سیاسیەکانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە گەیشتۆتە ئەمڕۆ، بەپێی ئەم تیۆرە بێت حکومەتی یاسا لەحکومەتی دەستی مرۆڤ باشترە، هەروەك ئەو وتەیەش کە دەڵێت:(یاسا پادشا دادەنێت-Lex Facit Regem) ئەو خاڵە بەڕوونی نیشان دەدات.[٧]

تەنانەت لەڕۆژگاری رەهاییبوونی رێبازیشدا، ئەو تێڕوانینە لەشوێنی خۆی مایەوەو ئەو بنەمایەی کە دەڵێت (فەرمانڕەوا لەسەرووی یاسایە*)، والێکدەدرایەوە کە ئەگەرچی فەرمانڕەوا لەو یاسایانەی کە خۆی دایناون بەخشراوە، بەڵام لەهەمانکاتدا ملکەچی یاسا یەزدانیەکان، یاسا

** Thomas Hobbes: فەیلەسووفی ئینگلیزی، هەواداری جۆرە حکومەتی رەهای پادشایی‌و دەستەڵاتداری وەک لویاتانی دەریایی، کە لەسەر بنەمای پرۆتۆکۆڵی کۆمەڵایەتی‌و رەزامەندیی هاوڵاتیان دێتەکایە.

* Princeps Legibus Solutus

سروشتیەکان‌و ئەو یاسا بنەڕەتیانەی حکومەتی پادشاییە. کە باس لەتێگەیشتن‌و هەڵێنجانی لیبراڵیانەی دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان دەکەین پێویستە مەرجێکی دیکەش بەپێناسەی کلاسیکیەوە لەدەوڵەتی ئایدیالی لیبراڵیزم زیاد بکەین.

ئەو مەرجە بریتیە لەدارشتنی مافە سروشتیەکان بەشێوەی بەیاسابوون، یان بەواتایەکیدی گۆڕینی مافە سروشتیەکان بۆ مافی داڕێژراو، بەمانا وردەکەیەوە واتە ئەو مافانەی کە یاسا داکۆکیی‌و پارێزگاریان لێدەکات.

لەتیۆری لیبراڵیدا، دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان نەك هەر بەمانای پەیڕەویکردنی جۆرەکانی گشت دەسەڵاتی دەوڵەت لەیاسا گشتیەکانی وڵات دێت، بەڵکو بەمانای سنووربەندیی زۆر گرنگ بەسەر خودی ئەو یاسایانەشە، ئەمە لەبەفەرمیناسینی هەندێك مافی بنچینەیی سەرچاوە دەگرێت کە لەڕووی یاساییەوە بەوپێیەش لەڕووی بنەماییەوە بە(لەپێشێلکردننەهاتوو) دەژمێردرێن (ئەو زاراوەیە لەمادەی دووەمی یاسای بنەڕەتی ئیتاڵیاشدا هاتووە)[٨]. لەودیدگایەوە دەتوانین تێڕوانین‌و هەڵێنجانی توندڕەوانە لەمەڕ دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان لەهەڵێنجانی نەرم‌و گونجاو لێکجیا بکەینەوە. لەهەڵێنجانی نەرمدا، ئەوەندە بەسە کە دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان، تەنها دەوڵەتێکی سەرەڕۆ نەبێت‌و بەگوێرەی یاسا نەك بەپێی حەزو ئارەزووی تاکەکان دامەزرابێت‌و بەڕێوەبچێت.

تەنانەت لەهەڵێنجانێکی نەرمتر، هەڵێنجانی (کێلزێن-١٨٨١-١٩٧٣*) هەر دەوڵەتێك کە بەگوێرەی پێوەرەکانی مافەوە حوکم بکات، ئەوا بەدەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان دەژمێردرێت، پێناسەیەك کە چەمکی دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان بەتوندی لەناخەوە تووشی سستبوون‌و داهێزان دەکات.

تیۆری لیبراڵ هەڵێنجانێکی توندڕەوانە لەدەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان دەخاتەڕوو، لەو هەڵێنجانەدا تایبەتمەندێتیی بێئەملاو ئەولای دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان لەهەمموو ئەو رێوشوێنە

** بیرمەندو درێژەپێدەری نەریتی پۆزیتیڤیزم لەفەلسەفەی مافەکاندا.

یاساییانەوە ئیلهام دەگرێت کە ڕێ لەگشت جۆرە ڕەفتارێکی نایاساییو تاکڕەوانەی دەسەڵات دەگرێتو پێشگیری لەخراپبەکارهێنانو سوودوەرگرتنی نایاسایی لەدەسەڵات دەکات، گرنگترین ئەو ڕێوشوێنانە بەمشێوەیەن:

1- ملکەچبوونی دەسەڵاتی بەڕێوەبردن لەبەرامبەر دەسەڵاتی یاسادانان، یان بەواتایەکی وردتر ملکەچبوونی حکومەت (سەرچاوەی بنەڕەتی دەسەڵاتی بەڕێوەبردن) لەبەرامبەر پەرلەمان (سەرچاوەی بنەڕەتی دەسەڵاتی یاسادانانو ئاڕاستە سیاسییەکان).
2- وەڵامگۆییو بەرپرسیاریی پەرلەمان لەبەرامبەر دادگایەکی دەسەڵاتدار کە لایەنی یاساییو چاودێریکردنی کاروباری یاسادانانی پێسپێردرابێت، سەبارەت بەدەسەڵاتی یاسادانانی ئاسایی خۆی.
3- سەربەخۆیی ڕێژەیی حکومەتە ناوچەییەکان لەبەرامبەر حکومەتە ناوەندیەکان لەسەر ئاستی جیاجیادا.
4- دادگا سەربەخۆیەکان لەدەسەڵاتو ناوەندە سیاسیەکاندا.

٤

ئازادی لەبەرامبەر دەسەڵاتدا

مەبەست لەبەکارهێنانی ڕێوشوێنی یاسایی، کە بەتایبەتمەندێتیی دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان دەژمێردرێت، بریتیە لەپشتیوانیکردن لەتاك لەبەرامبەر خراپکەڵکوەرگرتن لەدەسەڵات، بەواتایەکیدی ئەو ڕێوشوێنانە بەمانای دەستبەرکردنی ئازادیەکان دەژمێردێن، تێڕوانینێك سەبارت بەئازادی کە بە(ئازادیی نێگەتێڤ-Negative Liberty) ناسراوە: بوارێك لەکارکردو چالاکیی تاك کە دەسەڵاتداران مافی ئەوەیان نیە ڕێی لێبگرن لەو کارەی خۆی حەزی لێیەتی، ئەنجامی بدات یان ناچاری بکەن بەئەنجامدانی کارێك کە پێیخۆش نیە ئەنجامی بدات. بەگوێرەی دیدگای زاڵ لەنەریتی لیبراڵدا (ئازادی)و (دەسەڵات) دوو چەمکی دژ بەیەكو هەریەك سەروکاری بەبوارێکی جیا لەوەی دیکەوە هەیە، بۆیە لەگەڵ یەکدا ناکۆکن. لەو دیدگایەداو لەمەڕ پەیوەندیی دوو تاکدا، زیادبوونی دەسەڵاتی هەر یەکێکیان دەسەڵاتی مۆڵەتدارو یان قەدەغەکراو، بەمانای کەمکردنەوەو داشکاندنی ئازادی (ئازادیی نیگەتیڤ)ی ئەوەی دیکەیانە، بەپێچەوانەشەوە تا یەکێکیان ئازادیی خۆی زیاتر پەرەپێبداو فراوانتری بکات ئەوا دەسەڵاتی ئەوەکەیدی بەرتەسكو کەمتردەبێتەوە.

لێرەدا پێویستە بگوترێت کە لەئەندیشەی لیبراڵدا تەنها ڕێوشوێنە یاساییەکانی حکومەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان، دابینکەری ئازادیی تاك نین، بەڵکو وێڕای ئەمانە تەنها ئەو ئەرکانە بە دەوڵەت دەسپێرن، کە پەیوەندیان بەپاراستنی ئاسایشو سیستمی گشتی لەسەر ئاستی میللی یان نێودەوڵەتیەوە هەیە، لەئەندیشەی لیبراڵدا تیۆری پێویستبوونی کۆنترۆڵی دەسەڵاتو تیۆری سنووردارکردنی ڕۆڵی دەوڵەت

هاوتاو هاوسەنگی* یەکدیکەنو تەنانەت رەنگە کەسانێك هەبن پێیانوابێت تیۆری دووەم مەرجێکی پێویست بێت بۆ تیۆری یەکەم، بەو مانایەی کە تا قەڵەمڕەوی دەسەڵاتەکانی دەوڵەت زیاتر بەرتەسك بکرێتەوە، ئەوا دەکرێت خراپکەڵکوەرگرتن لەدەسەڵاتیش زۆر باشترو ئاسانتر کۆنترۆڵ بکرێتو لەنێو ببردرێت، بەکورتی کۆنترۆڵکردنی دەوڵەتی کەمینە ئاسانترە لەکۆنترۆڵکردنی دەوڵەتی زۆرینە.

لەڕوانگەی تاکەوە کە لیبرالێزمیش ئەوە بەبنچینە دەزانێت، دەوڵەت بەڵایەکی پێویستە. بەمشێوەیە، گەرچی دەوڵەت خۆی لەخۆیدا باڵایە (لایەنی هاوبەشی لیبرالێزمو ئانارشیزم-و.ف) بەڵام بەڵایەکی پێویستە (لایەنی لەیەکجیای لیبرالێزمو ئانارشیزم-و.ف). لەبەر ئەوە دەبێت تادەکرێت دەستتێوەردانی دەوڵەت لەقەڵەمڕەوو رەفتارو چالاکیەکانی تاك کەم بکرێتەوە. (تۆماس پاین 1737-1809**) لەسەروبەندی دەستپێکردنی شۆڕشی ئەمریکادا، وێڕای پشتیوانیکردن لەمافەکانی مرۆڤ ئەو دیدگایەی بەڕوونی بەمشێوەیە دەربڕی:

(کۆمەڵگا پێداویستیەکانمانو حکومەتیش بەدکاریو سەرەڕۆییەکانمان دەخەنەڕوو، کۆمەڵگاو حکومەت هەردووکیان ئێمە بەرەو خۆشبەختیو ئاسوودەیی رێنوێنی دەکەن، کۆمەڵگا بەشێوەیەکی دروستکەرانە لەڕێی یەکخستنی خواستو ئارەزووەکانمانو حکومەتیش لەڕێی رێگرتن لەخراپەکاریو سەرەڕۆییەکانمان، کۆمەڵگا هانی لێکنزیکبوونەوە دەدات، بەڵام حکومەت کەلەبەرو جیاوازیەکان دەخاتەڕوو، کۆمەڵگا پشتیوانمانە، بەڵام حکومەت تۆڵەستێنو سزادەرمانە، کۆمەڵگا هەرچۆنی بیگری بەهرەو شکۆییێکە، بەڵام حکومەت تەنانەت لەباشترین حاڵەتیشدا لەبەڵایەکی پێویست بەولاوە شتێکیدیکە نیەو لەخراپترین حاڵەتیشدا بەڵایەکە کە مرۆ ناتوانێت بەرگەی بگرێت)[٩].

* Pari Passu: هاوسەنگ.

** Thomas Paine: لەپشتیوانانی سەرسەختی سەربەخۆیی ئەمریکاو شۆڕشی گەورەی فەرەنسا.

بەمجۆرە ئەگەر ئازادی لەسەر بنەمای پێناسەی زاڵ لەتیۆری لیبراڵ، واتە - ئازاد لەدەوڵەت- لەبەرچاوبگرین، دەتوانین پەیدابوونی دەوڵەتی لیبراڵ بەبەرەنجامێکی هاوکات دابنێین کە بەلێکدانەوەی دەربڕینی (پاین) هەمان بەرفراوانبوونی هەنگاو بەهەنگاوی ئەم قەڵەمڕەوەیە کە تێیدا تاك لەدەخاڵەتی دەسەڵاتی دەوڵەت پارێزراوە، یان بەدەربڕینی هیگڵیو مارکسیستی بەرەنجامێکە کە تێیدا کۆمەڵگا یان کۆمەڵگای مەدەنی وردە وردە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتدا رزگاری دەبێت.

دوو قەڵەمڕەوی بنەڕەتی ئەو ئازادیە بەمشێوەیەن: یەکێك ئازادی لەپرسە ئاینیو مەعنەویەکانو ئەوەیدی ئازادی لەژیانی ئابووریو کاروباری ماددیەوە، (فێبەر 1864-1920***) لەتێزی ناسراوی خۆی سەبارەت بەپەیوەندیی نێوان ئەخلاقی پرۆتستانو رۆحی سەرمایەداری، نیشانیدا کە ئەو دوو بەرەنجامە پەیوەندیەکی توندوتۆڵیان لەگەڵ یەکدا هەیە، هەرچۆنێك بیگری ئەوە راستییێکە کە پەیدابوونی دەوڵەتە لیبراڵەکان هاوزەمانی دوو دیاردەی دیکە بووە: یەکێك ئەو دەوڵەتانەی کە لەسەر تووڕدانی باوەڕەکانو سەرهەڵدانی دەوڵەتە بێلایەنەکان یان گوێنەدانو خۆبواردن لەباوەڕە دینیەکانی هاوڵاتیان دامەزراونو ئەوەی دووەمیان لەنێوچوونی ئیمتیازاتو کۆتو بەندەکانی سیستمی دەرەبەگایەتیو سەرهەڵدانو پەیدابوونی خواستو ئارەزووی ئازادانەی هەمووان بۆ گەیشتن بەسامانو ئازادیی دانوستانە، کە ئەوە نیشانەی پەیدابوونو پەرەسەندنی کۆمەڵگای سەوداگەری بۆرژوازیە.

لەو روانگەیەوە دەبێت دەوڵەتی لیبراڵ لەهەر شێوەیەکی باوکسالاریدا جیابکرێتەوە. لەروانگەو دیدگای باوکسالارانەدا ئەرکی دەوڵەت بریتیە لەسەرپەرشتیکردنی هاوڵاتیانی خۆی، سەرپەرشتیکردنێکی وەك ئەوەی باوك لەمنداڵەکانی خۆی دەیکات، کە هەمیشە جۆرێك نیگەرانی بۆ هاوڵاتیان یان تاکەکانی کۆمەڵگا دروست دەکات. لەو رووەی کە کۆمەڵگە بۆ خۆدەرخستنی خۆی هەردەم بەبچووكو بێبایەخ تەماشایان دەکات.

*** Max Weber: کۆمەڵناسی ئەڵمانی.

یەکێك لەئامانجەکانی لۆك کە لەدوو پەیامدا سەبارەت بەحکومەتی مەدەنی، نیشاندانی ئەوەبوو کە دەسەڵاتی مەدەنی یان دەسەڵاتێك کە مەبەست لەهێنانەکایەی، دەستبەرکردنی ئازادیو خاوەندارێتیی تاکەکانە کە بۆ بنیاتنانی حکومەتێك پێکەوە کۆدەبنەوە، لەگەڵ حکومەتی باوکسالارو بەپلەی یەکەمی لەگەڵ دڵنەواییکردنو بەندەنەوازیدا جیاوازی هەیە، بەمشێوەیە (کانت 1724-1809) لەمەڕ ڕەتکردنەوەی باوکسالاریدا بەڕوونیو زۆر بەتوندی نووسیویەتی:
(حکومەتی باوکسالار*، واتە حکومەتێك کە وەك فەرمانڕەوایی باوك بەسەر منداڵەکانیدا لەسەر بنەمای خێرخوازی لەگەڵ خەڵکدا جێگیرەو بەشێوەك ڕەفتاریان لەگەڵدا دەکات، کە کەسانێکی بچووكو هیچنەزانن‌و چاکەو خراپەی خۆیان لێکجوێ ناکەنەوە.
لەو حکومەتەدا خەڵك واڕادەهێندرێنو ناچار دەکرێن کە ڕێی کارلێککردن بگرنە بەرو چاو ببڕنە دەستی حکومەت تاکو ڕێگەی خۆشبەختیان نیشان بداتو هیچ چاوەڕوانیەکی زیاتریان نەبێت لەوەی کە حکومەت خۆی پێیانەوە بەڕەوا دەبینێت.
ئەو جۆرە حکومەتە بەدترین جۆرە لەتاکڕەویدا کە بیری لێبکرێتەوە)١٠.
نیگەرانیو سەرقاڵی کانت بەر لەهەرشتێك سەبارەت بەئازادیی ئەخلاقیی تاکە. لەبواری ئازادیی ئابووریو سوودو دەستکەوتی تاکیشدا نیگەرانیو بایەخدانەکانی (ئادەم سمیس **) زۆر بەرجەستەو دیارن. بەپێی (سیستمی ئازادیی سروشتی) حکومەت تەنها سێ بەرپرسێتیی گرنگی لەئەستۆیە:
یەکەم: داکۆکیکردن لەکۆمەڵگە لەبەرامبەر دوژمنانی بیانیدا.
دووەم: پاسەوانیکردنو پاراستنی مافی گشت تاکێك لەبەرامبەر دەستدرێژیی خەڵکانی دیکە.

* Imperium Paternale: حکومەتی باوکسالار.
** Adam Smith- 1767-1835: ئابووریناسی سکۆتلەندیو لەبنیاتنەرانی قوتابخانەی کلاسیکی ئابووریی سیاسی.

سێیەم: لەئەستۆگرتنی هەندێك لەکاروباری کۆمەڵایەتی کە دەستکەوتی تایبەتی تاکەکان بەو تاکانە خۆیان دەستەبەر ناکرێت. کانتو سمیس توێژینەوەی خۆیان لەدوو جێی زۆر لێکجیا دەستپێدەکەن، بەڵام ئەوەی ئەوان دەگەیەنێت بەو بڕوایەی کە سنووردداربوونی ڕۆڵی دەوڵەت پێویستە، داوایەکی هاوبەشە کە ئازادیی تاك لەپێشترو گرنگترە لەدەسەڵاتی حکومەتو ئەرکەکانی حکومەت پەیوەستن بەمافو بەرژەوەندیەکانی تاکو لەوەوە سەرچاوە دەگرن.
(ویلهێلم ڤۆن هومبۆڵت*** 1767-1835) لەکۆتایی سەدەی هەژدەدا، سەدەی بڵاوکراوەی مافەکان، سەدەی کانتو سمیس، لەنامیلکەی (سنووربەندی کارکردو چالاکیەکانی دەوڵەت-1792) ئەنجامگیرییێکی زۆرباش سەبارەت بەدەوڵەتی ئایدیالی لیبراڵیزم دەخاتە بەردەست.
دەتوانین مەبەستی نووسەر بەڕوونی لەناونیشانی نامیلکەکەو لەوەش گرنگتر لەوقسانەی کە لە(میرابۆ****)ی پیر وەرگیراونو لەبەشی یەکەمی نامیلکەکە ئاماژەیان پێکراوە، هەڵبهێنجین:
کێشەی هەرە زەحمەت بریتیە لەدانانی یاسا پێویستەکانو پابەندی هەمیشەیی بەبنەمای یاسایەکی پەسەندکراوو بەمتمانە لەکۆمەڵگادا. ئەوە پێویستی بەحکومەتێك هەیە کە لەکاری فەرمانڕەوایی خۆیدا، توندوتیژیو ڕکوکینە وەلابنێت، چونکە ئەو ڕکوکینەیە کوشندەترین نەخۆشیە کە حکومەتە مۆدێرنەکان پێیەوە گرفتارن.
هومبۆڵت ڕشتە لەسەر ئەو باوەڕەی کە تاك بەهەمموو تایبەتمەندیەکانیو ئەو فرەچەشنیەی کە وەسف ناکرێت، دەبێت خاڵی دەستپێکی ئێمە بێت. هومبۆڵت جەخت دەکاتەوە کە ئامانجی ڕاستەقینەی مرۆڤ، تۆکمەکردنو خستنەکاری هەمموو تواناکانی خۆیەتیو بۆ ئەوەی بگەینە ئەو ئامانجەو

*** Wilhelm Van Humboldt: زماناس، فەیلەسووفو دیپلۆماتی ئەڵمانی.
**** Mirabeau-1715-1789 : ئابووریناسو باوکی میرابۆی وتاربێژی شۆڕشی گەورەی فەرەنسا.

ئامادەكاریمان هەبێت، دەوڵەتی نموونەیی ئێمە دەبێت بەپێی ئەو بنەمایانەی خوارەوە بەڕێوە ببردرێت:
هۆش تەنها ئەوەی بۆ مرۆڤ دەوێت كە هەرتاكێك لەژیانی تایبەتی خۆیدا بۆ تۆكمەكردنو ئامادەكاریەكانی خۆی خاوەنی ئازادیەكی بێچەندو چوون بێت، هەلومەرجێك كە سروشتیش تێیدا دەستلێنەدراو لەشوێنی خۆیدا بێتو تەنها لەو كارو چالاكیانەی كە خودی تاك بەپێی خواستێكی ئازادانەو گونجاو لەگەڵ زەمینەی پێداویستیو تایبەتیەكانی ئەنجامیان دەدات، كارلێكبكەن، هەلومەرجێك كە تێیدا تاك تەنها لەچوارچێوەی دەسەڵاتو مافەكانیدا سنووردار دەكرێت[١١].
هومبۆڵت لەو گریمانەیەدا دەگاتە ئەو ئامانجەی كە (هەرجۆرە دەستتێوەردانێكی دەوڵەت لەكاروباری تایبەتیدا، واتە ئەو كاروبارانەی پەیوەندیان بەدەستدرێژیكردنە سەرمافی تاكەكانی دیكەوە نیە، دەبێت یەكسەر رەتبكرێنەوە)[١٢]. هومبۆڵت تێڕوانینی كۆنو جێگیر لەسەر بنەمای رەسەنایەتیی گشت سەبارەت بەپەیوەندیی تاكو دەوڵەت ئاوەژوو دەكاتەوە، ئەو ئاوەژووكردنەوەیە لەگەڵ ئاوەژووكردنەوەیەكی دیكە كە پەیوەندیەكی راستەوخۆی پێوە هەیە، واتە پەیوەندیی نێوان ئامانجو ئامراز وەك یەكەو پێیەوە بەهێز دەبێت. بەقسەی ئەو دەوڵەت تەنها ئامرازە نەك ئامانج: (بۆ بەرزكردنەوەو پێشخستنی فەرهەنگی هاوڵاتیان تا ئەو ڕادەیەی كە بتوانن بۆ بەشداریكردن لەبەرنامەو پرۆژەكانی دەوڵەت هۆشیاریەك پەیدا بكەنو لەو ئیختیاراتو دەسەڵاتەی كە دامودەزگا سیاسیەكان لەقازانجی بەرژەوەندیەكانی تاكدا دەیانخەنە بەردەست، چاوكراوانە مامەڵە بكەن)[١٣].
ئامانجی دەوڵەت، ئەگەر ئامانجێكی هەبێت ئەوا (ئاسایش)ە. هومبۆڵت لەنامیلكەكەیدا چەندینجار دووبارەی دەكاتەوە كە ئامانجی دەوڵەت لەیەك وشەدا بریتیە لە(ئاسایش) واتە (دەستەبەركردنی ئازادیە سیاسیەكان)[١٤].

٥

سوودو بەرهەمی ململانێو رووبەڕووبوونەوە

هومبۆڵت لەنووسینەكانی خۆیدا، ئازادیی تاك بەتاكە ئامانجی دەوڵەت دادەنێتو جەخت دەكاتەوە كە دەوڵەت بۆخۆی ئامانج نیە، بەڵكو تەنها ئامرازێكە، وێڕای ئەوە، نووسینەكانی بابەتگەلی دیكەشیان تێدایە، كە تێڕامانو لەسەر راوەستانیان جێی بایەخە بۆ توێژینەوەی ئەندیشەی لیبراڵ لەهەموو رووێكەوە، بەتایبەت پرسی ستایشكردنی لیبراڵەكان لە(جۆرایەتی). هومبۆڵت لەهەڵسەنگاندنێكی ورد سەبارەت بە(دەوڵەتی خێرخواز*)، - واتە ئەو دەوڵەتەی كە زیادلەرادە بەتەنگ (خۆشگوزەرانی)ی هاوڵاتیانی خۆیەتی- روونی دەكاتەوە كە دەستتێوەردانی دەوڵەت جگە لەو كارو چالاكیانەی كە بۆی دەستنیشان كراون، واتە هەمان پاراستنی ئاسایشی ناوخۆو دەرەوە، دەبێتە هۆی هاوشێوەبوونی رەفتاری تاكەكان لەكۆمەڵگاداو بەو شێوەیە جۆرایەتیە سروشتیەكانی نەریتو خووی تاكەكان تووشی كپبوون دەكات، (بەڵگەو پاساوەكانی هومبۆڵت وەپێش ئەو هەڵسەنگاندنو رەخنە نوێیانەی "نیۆلیبراڵی" لەسەر نووسینە بەناو زیانئاوەرەكانی دەوڵەتی خۆشگوزەران كەوتووە). حكومەتەكان بەپێچەوانەی تاكەكان، عەودالی خۆشگوزەرانییێكن كە دووربێت لەناڕێكیو بێسەروبەری،

* Proidetiol State: دەوڵەتی خێرخواز.

(بەڵام ئەوەی کە ئادەمیزاد بۆخۆی چاوی تێبڕیوەو بۆ خۆی دایناوەو پێویستە دایبنێت، شتێکی تەواو جیایە لەوە، واتە بریتیە لەجۆرایەتیو چالاکی)[15].
رەنگە لەجێی خۆی بێت کە وایدابنێین ئەو کەسانەی بەپێچەوانەی ئەوە بیر دەکەنەوە، مرۆڤ بەئامراز دادەنێن، (بەراستی کاردانەوەی هومبۆڵت لەبەرامبەر "قەفەسی ئاسنین"ی دەوڵەتی بیرۆکراتی مۆدێرن چۆن دەبوو؟! درێژەی پێدەدات:(لەبەر ئەوەیە کە دەبینین لەزۆربەی دەوڵەتەکاندا هەر دەیەیەك دوای دەیەیەکی دی، ژمارەی پۆستو پلەوپایە دەوڵەتیەکانو پانتایی رەفتارەکانیان بەرەو زیادبوون دەچێت، لەکاتێکدا کە بواری ئازادیی هاوڵاتیان بەو ئەندازەیە بەرتەسکو کەم دەبێتەوە)[16].
بەو ئەنجامە دەگات کە (بەمشێوەیە لەو رێڕەوەدا، تاك دەبێتە قوربانی هەلومەرجەکانو سەرەتاییترین دەسەڵاتو ئارەزووشی دەبێتە قوربانی ئەو وەدەستخستنەوەی ئامانجە پۆزێتیڤەکان)[17].
بەمجۆرە داکۆکیکردن لەتاك لەبەرامبەر بانگەشەی دەوڵەت لەمەڕ دەستەبەرکردنی خۆشگوزەرانیەوە، نەك هەر لەڕێی باسکردنی بەرژەوەندیەکانی تاك، بەڵکو هەروا لەڕێی بەدواداچوونو تاوتوێکردنی پرسە ئەخلاقیەکان بۆ پێشەوە دەبردرێت. هەڵبەتە ئەمڕۆ وا خوومان بەرەخنەی ئابووریانەی رووت لەدەوڵەتی خۆشگوزەران گرتووە کە ئیدی بیرکردنەوە لەبەهاو دەستمایە قووڵە ئەخلاقیەکانی لیبراڵیزمی سەرەتاییو وەبیرخۆهێنانەوەی رەخنەکانی لەباوکسالاری ئاسان نیە. رەخنەیەك کە بنچینەییترین هۆکاری بوونی خۆی لەپشتیوانی لەسەربەخۆیی تاکدا دەبینێت، لەو روانگەیە هەڵقەیەکی هاوبەش، هومبۆڵتو کانتو کۆنستانتیش پێکەوە دەبەستێتەوە. هەتا لای سمیسیش کە بەرلەوەی ئابووریزان بێت، ئەخلاقگەرا بوو، (ئازادی) دەستمایەو بەهای ئەخلاقی هەبوو.
بێجگە لەڕووبەڕووبوونەوەی نێوان هەمەجۆری تاکەکانو هاوشێوەسازی دەوڵەتی، دەتوانین بابەتێکی دیکەو تایبەتیتریش لەئەندیشەی لیبراڵدا هەڵبهێنجین، کە ئەویش بریتیە لەپێداگرتن لەسەر جێگیرکردنی ململانێو

رکابەری لەتێڕوانینە کۆنەکانی پشتبەستوو بەرەسەنایەتیی گشت، کە لەهەموو شتێك زیاتر بایەخو گرنگی بە(تاکایەتی) دەدرا، کۆکبوونو تەبایی، تەنانەت ئەگەر لەڕێی فشارو بەخورتیش بوایە، بەشتێکی پەسەندکراو دەژمێردرا، دەبوا بەشێوەیەکی رێکوپێك پەیڕەوی لە(گشت) کرابایەو ململانێ وەك فاکتەری تێکچوونو لێکهەڵوەشانەوەی کۆمەڵ تەماشادەکراو مایەی رەتکردنەوە بوو.
لایەنی هاوبەشی هەموو ئەو تێڕوانینانەی کە لەگەڵ روانگەی رەسەنایەتیی گشت ناکۆکیان هەیە، برتیە لەپێداگرتنو سووربوون لەسەر سوودبەخشی ململانێو رووبەڕووبوونەوەی نێوان تاکەکانو گروپەکانو (تەنانەت لەنێوان گەلان لەمەڕ ستایشو پەسەندکردنی رووبەڕووبوونەوە وەك هۆیەك بۆ پێگەیاندنو ئامادەسازیی بەهرەو چالاکیەکانی خەڵك). ئەمانە ئەو جۆرە رووبەڕووبوونەوەیە بۆ پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاو ئەخلاقیاتی مرۆڤ بەپێویست دەزانن و پێیانوایە کە ئەو جۆرە پێشکەوتنە تەنها لەمیانی ململانێو رووبەڕووبوونەوەی بیروڕای جیاو بەرژەوەندیی جیا، هەروەها لەڕێڕەوی کێشمەکێشو پێشبڕکێ لەبوارە جۆراوجۆرەکان دێتەدی، کێشمەکێشێك کە قەڵەمڕەوی بەڵگە زانستیەکانو گەڕان بەدوای راستیدا بۆ مرۆڤ بەرفراوانو زیاد دەکات، لەبواری رکابەری ئابووریدا زیاترین خۆشگوزەرانیی کۆمەڵایەتی لێدەکەوێتەوەو لەقەڵەمڕەوی سیاسیشدا دەبێتە هۆی هەڵبژاردنی شایستەترین کەسانێك بۆ بەڕێوەبردنو حکومڕانیکردن، بەپێی ئەو چەمکە گشتیانە سەبارەت بەمرۆڤو مێژوویی مرۆڤایەتی، جێی سەرسوڕمان نیە کە ئەوانەی لەگەڵ روانگەی رەسەنایەتیی گشت ناکۆکن، ئازادیی تاك- واتە رزگاربوون لەژێر کۆتو زنجیری نەریتی کۆنو رێوڕەسمو دەسەڵاتگەرایی ئاینی یان نائاینی، کە چەندین سەدە تاکەکان بەدەستیەوە گرفتاربوون- بەپێداویستی جێگیرکردنی (جۆرایەتی) لەکەسایەتیی مرۆڤەکاندا دابنێن، مەسەلەیەك کە بەبڕوای ئەوان نەك هەر لەگەڵ ململانێو رووبەڕووبوونەوە ناکۆك نیە، بەڵکو ململانێو رووبەڕووبوونەوە

فاکتەرێکە بۆ گەیاندنی ئەو ئازادیەی تاك بۆ ئەوپەڕی پوختەیی‌و پێگەیشتنی خۆی.

کانت لەنامیلکەکەی خۆیدا لەژێر ناوی (بیرۆکەی مێژووی گشتی لەروانگەی جیهانی-1784) بەئاشکرا بیروڕای خۆی دەردەبڕێت:(رووبەڕووبوونەوە*، ئامرازێکە کە سروشت بۆ پێگەیاندن‌و پەروەردەکردنی هەموو تواناو قەڵەمڕەوەکانی خۆی سوودی لـێوەردەگرێت‌و بەکاری دێنێت)[١٨]. مەبەستی کانت لە(رووبەڕووبوونەوە) حەزو مەیلی مرۆڤە لەمەڕ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندیەکانی خۆی لەململانێ لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا، حەزومەیلێك کە هەموو تواناو چالاکیەکانی تاك بەئاگا دێنێت‌و وەگەڕی دەخات‌و بەسەر هەستی سستبوون‌و تەمبەڵیدا زاڵی دەکات‌و هانی دەدات بەرەو سەرکەوتن‌و دەرکەوتن لەنێوان خەڵکانیدی.

رەنگە لەجێی خۆی بێت بڵێین کە لەبەراوردکردنی کۆمەڵگای ناکۆك‌و کۆمەڵگای هەماهەنگ لەروانگەی ئەخلاقی‌و ئابووریەوە، حوکمدانەکەی کانت بنچینەی ئەندیشەی لیبراڵی بەڕوونی نیشان دابێت:(لەحاڵەتی نەبوونی ململانێی کۆمەڵایەتیدا، گشت تواناو داهێنانەکانی مرۆڤ لەقۆناغی سەرەتایی خۆیداو لەشوانکارەییدا دەمێننەوەو تاکەکان وەك مێگەلە مەڕی بەردەم گۆپاڵی شوان هیچشتێکی بەهادار بۆ ژیانی خۆیان بەدەست ناهێنن).

لەسەر بنەمای ئەو حوکمە جەنجاڵئامێزەیە کە کانت بەمشێوە دەربڕینە دەکەوێتە پێداهەڵدان‌و ستایشکردنی حیکمەتی سروشت‌و داهێنان:(سوپاسی سروشت دەکەین بەهۆی سەرکێشی‌و گیانی پڕ لەئیرەیی‌و بەخیلانەی لەرکابەری‌و مەیلی چاوچنۆکانەی بۆ خاوەنێتی‌و دەستبەسەرداگرتنی فەرمانڕەوایی! چونکە بەبێئەوە توانا خودیەکانی مرۆڤ هەر بەکرچوکاڵی‌و پینەگەیووی دەمانەوە)[١٩].

بەمشێوەیە لیبراڵیزم وەك بیردۆزێك بۆ دەوڵەتی سنووردار، دەوڵەتی پشتبەستوو بەمافەکان لەبەرامبەر دەوڵەتی رەهاو دەوڵەتی کەمینە

* Antagonism

لەبەرامبەر دەوڵەتی زۆرینە دادەنێت، بیردۆزی پێشکەوتنی پشتبەستوو بەململانێ‌و رووبەڕووبوونەوە، ناکۆکی‌و رووبەڕووبوونەوەیەکی دیکەش دێنێتە گۆڕێ، رووبەڕووبوونەوەی نێوان دەوڵەتە ئازادەکانی ئەوروپاو حکومەتە تاکڕەوەکانی* رۆژهەڵات، (تاکڕەوی) دەستەواژەیەکی کۆنە کە وێڕای مانا شیکاریەکەی خۆی هەمیشە مانایەکی پەراوێزیی زۆر مایەی مشتومڕی دیکەیشی هەبووە، بەبرەودان‌و بەرفراوانکردنی ئەندیشەی لیبراڵ، دەستەواژەی (تاکڕەوی) مانایەکی نێگەتیڤی دیکەیشی لەخۆگرت، چونکە دەوڵەتە تاکڕەوەکان هەموو خەڵك بۆ ژێر چەپۆکی خۆیان رادەکێشن، (هەروەك ئەوەی کە ماکیاڤیلی 1469-1527) سەبارەت بەسەرجەمی سەڵتەنەتی تورکان دەڵێت:(تەنها یەك فەرمانڕەوا کاروبارەکان هەڵدەسووڕێنێت‌و ئەوانیدی گشتیان خزمەتکاری بەردەرگان)[٢٠]. یان بەهەمانشێوە کە هیگڵ 1770-1831) سەبارەت بەدەوڵەتە تاکڕەوەکانی رۆژهەڵات دەڵێت:(تەنها یەك کەس ئازادە)[٢١].

لەبەر ئەو هۆیەیە کە خەڵکی رۆژهەڵات حەز بەسستی‌و تەمبەڵی‌و بێجووڵەیی دەکەن، یاسای پێشکەوتنی ناسنووردار لەسەر ئەوانە هاوجووت نیەو تەنها بایەخی بۆ ئەوروپای شارستانی هەیە. لەو جۆرە تێڕوانینەدا چەمکی دەوڵەتی لیبراڵ وێڕای دیاریکردنی گوتارێکی سیاسیی گشتی، بەپێوەرێکیش بۆ شیکردنەوەی مێژوو دەژمێردرێت.

* تاکڕەوی: دیکتاتۆری.

٦

ئەندیشە کۆنو مۆدێرنەکان لەبارەی دیموکراسی

لیبراڵیزم وەك تیۆرێك سەبارەت بەدەوڵەت، (هەروەها ڕێنیشاندەر بۆ شیکردنەوەی مێژوو) دیاردەیەکی مۆدێرنەو دیموکراسیش وەك شێوەیەك لەحکومەت دیاردەیەکی کۆنە، بەگوێرەی پلەبەندی ناسراوی جۆرەکانی حکومەت، کە لەئەندیشەی سیاسیی یۆنانەوە پێمانگەیشتووە، دیموکراسی، حکومەتی زۆرینە یان بابڵێین حکومەتی رەشو رووتەکانە (تەنانەت ئەگەر رەشو رووتەکان دەستێکی باڵاشیان نەبێت، ئەو پێناسەیە ئەوە دەگەیەنێت کە دەسەڵات تایبەتە بەچینو توێژە فراوانەکانی کۆمەڵ-Pleithos).

هەروەك لەمانا ریشەییەکەی دەستەواژەی دیموکراسیشدا دەردەکەوێت، دیموکراسی لەیەك وشەدا واتە حکومەتی خەڵك لەبەرامبەر حکومەتی تاك یان حکومەتی کەمینە. بەدرێژایی چەندین سەدە گفتوگۆیەکی چڕو فراوان لەبارەی جیاوازیی دیموکراسیی کۆنو دیموکراسیی مۆدێرن هەبووە. هەروەها بەگۆڕانی هەلومەرجەکانو باوەڕو رێبازەکانو بەپێی ئەو ئاستەی کە پشتیوانیو داکۆکی لەحکومەتی خەڵك لەبەرامبەر حکومەتی تاك یان ئۆلیگارشی کراوە، بەهای دەستەواژەی دیموکراسی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بەڵام مانای شیکاریو گشتیەکەی هەروەك خۆی ماوەتەوە.

لەهەر رووێکەوە، تەنانەت لەگۆشەنیگای ئەوانەی جیاکردنەوەی دیموکراسیی کۆنو دیموکراسیی نوێ بەشتێکی سوودمەند دەزانن، ئەوەی کە لەرێڕەوی دیموکراسیی کۆن بۆ دیموکراسیی مۆدێرن گۆڕاوە، بنەمای مافی حاکمیەتی خەڵك نیە، (مەبەست لە"خەڵك" هەموو ئەو هاوڵاتیانەیە کە مافی بڕیاردانی تەواویان هەیە)، بەڵکو بەشێوەی وەکارخستنو گەشەو پەرەپێدانیەتی لەقەڵەمڕەوە جۆراوجۆرەکاندا.

لەهەمان سەروبەندی "ڕاگەیاندراوی مافەکان"دا ئەوە دەبینین کە نووسەرانی (فیدرالیست) دیموکراسیی راستەوخۆ لەدەوڵەتشارە کۆنەکانو سەدەکانی ناوەڕاست، لەگەڵ دیموکراسیی نوێنەرایەتی بەتاکە شێوەیەکی گونجاوی حکومەتی خەڵك لەوڵاتانی گەورە لەبەرامبەر یەکدا دادەنێن، هامیلتۆن*، لەو بوارەدا دەنووسێت:

(ناتوانین مێژووی کۆمارە بچووکەکانی یۆنانو ئیتاڵیا بخوێنینەوەو هەست بەسەرسامیو بێزاری نەکەین لەو پشێویە بەردەوامو روو لەزیادبوونو لەو گۆڕانە بەدوای یەکو خێرایانەی کە کۆمەڵگایان خستبووە نێو هەڵبەزو دابەزی بەردەوامی نێوان توندوتیژیو ئاژاوەوە)٢٢.

(مەدیسۆن**)یش لەوبڕوایە دایە:(لایەنگرانی حکومەتە میللیەکان هەرگیز بەو ئەندازەیە لەپێگەو چارەنووسی ئەو حکومەتانە نیگەران نابن کە وایانلێبێت ئەو حکومەتانە بەرەو ئەو جۆرە کۆسپو ئاژاوە ترسناکانە رابکێشن)٢٣.

لەڕاستیدا، ئەو بانگەشەیەی کە دەیگوت مەیلداری بۆ دەستەبەندی لە(دەوڵەتشارەکان) زیان بەدیموکراسی دەگەیەنێت، لەبیانوێك زیاتر نەبوو (گەڕانەوەیەکیدی لەهەمان بایەخپێنەدانە کۆنو بەردەوامەکانی ئۆلیگارشیەکان بەخەڵك)، چونکە ئەگەر لەئەنجومەندا نوێنەرانێك هەبوان، ئەوا دەسەبەندی گروپە رکەبەرەکان لەپەیدابوونی حزبەکاندا سەریانهەڵدەدا، تاکە بەڵگەی گرنگو بەهادار بۆ پشتیوانیکردن لەدیموکراسیی نوێنەرایەتی

* Hamilton: لەگەڵ مەدیسۆنو جی، کۆمەڵە یاداشتی فدرالیستیان نووسی.
** James Madison: چوارەمین سەرەککۆماری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

بریتیە لەگەورەییو شکۆمەندی دەوڵەتی مۆدێرن. هەروەها یەکێك لەیەکەمین نموونەکانی، یەکێتیی سێزدە (کۆلۆن)ەکەی بریتانیا بوو، کە نووسەرانی فدرالیست سەرقاڵی راوێژو لێکۆڵینەوەبوون لەبارەی دارشتنی یاسای بنەڕەتی بۆی. تەنانەت (رۆسۆ) کە لایەنگری پڕ خرۆشی بیروڕای پێشینان بوو، ئەو بابەتەی قبوڵ کردبوو. رۆسۆ بەتوندی پشتیوانی لەدیموکراسیی راستەوخۆ دەکردو پێیوابوو کە:(ناکرێت مافی حکومڕانی، بەنوێنەران بسپێردرێت). لەبەرئەوەیە کە خەڵکی:(ئینگلیستان بەنادروستی خۆیان بەئازاد دەزانن)و لەوبارەیەوە:(زۆر بەهەڵەدا چوون، ئینگلیزەکان تەنها کاتی هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان ئازادنو هەرکە نوێنەرانی پەرلەمان هەڵبژێردران، کوێلەتیان بەسەردا زاڵ دەبێتو ئیدی ئازادیەك لەگۆڕیدا نامێنێت)٢٤.

لەگەڵ ئەوەشدا تەنانەت رۆسۆش ئەوەی قبوڵ کردبوو (کە تائێستا دیموکراسیی راستەقینە نەبووەو ناشبێت)، چونکە پیادەکردنی دیموکراسی پێویستی بەچەند رێوشوێنو پێشمەرجێك هەیە کە بریتین لە:

یەکەم: بچووکی وڵات، بەشێوەیەك کە بتواندرێت خەڵکەکەی بەئاسانی کۆبکرێتەوە سەریەكو کۆنترۆڵ بکرێت.

دووەم: سادەیی لەنەریتو رێڕەوی ژیان.

سێیەم: رادەیەکی باشی یەکسانی لەپلەوپایەو داراییەوە.

چوارەم: ژیانی سادەو بێئارایشت.

لەبەر ئەمە رۆسۆ دەیگوت:(ئەگەر ئادەمیزاد وەکو خوا دەبوو، هەنگی حکومەتی ئادەمیزادەکانیش دیموکراتی دەردەچوو، بەڵام حکومەتێك کە لەلایەن ئادەمیزادەکانەوە دروست بکرێت ناشێت بێکەموکوڕی بێت)٢٥.

نووسەرانی فدرالیستو هەروەها ئەنجوومەنە دامەزرێنەرەکانی فەرەنساش گەیشتبوونە ئەو بڕوایەی کە دیموکراسیی نوێنەرایەتی چاکترین جۆری حکومەتی دیموکراتیو گونجاوە بۆ زۆرینەی هەرەزۆری خەڵك، حکومەتێك کە خەڵك بەشێوەیەکی راستەوخۆ بڕیار لەمەڕ کاروباری خۆیان نادەن، بەڵکو کەسانێك هەڵدەبژێرن کە بەنوێنەرایەتیی ئەوانەوە ئەو کاروبارانە ئەنجام

بدەن. وێڕای ئەوانەش، بێگومان لای ئەوان پیادەکردنی دیموکراسیی نوێنەرایەتی بەواتای بەکەمزانینی بنەمای حاکمیەتی خەڵك نەبوو. گەواهی ئەو قسەیە رەنگە بکرێت لەیاسای بنەڕەتی ڤێرجینیا "1776" واتە یەکەمین یاسای بنەڕەتی نووسراو لەویلایەتەکانی ئەمریکای باکوور، تەماشا بکرێت، لەو بەڵگەنامەیەو لەیاسا بنەڕەتیەکانی دوای ئەوەشدا هاتووە کە:

(هەموو دەسەڵات لەخەڵکەوەیەو لەخەڵکەوە سەرچاوەی گرتووە، دۆزگەرو دادوەرەکانیش رازگرو خزمەتگوزارنو لەهەر حاڵەتێکدا لەبەرامبەر خەڵکدا بەرپرسیارن).

لەمادەی سێیەمی راگەیەندراوی "1789"شدا گوزارەیەکی لەو جۆرە بەرچاو دەکەوێت:(مافی حکومڕانێتی لەبنچینەدا هی میللەتە، هیچ گروپێك یان تاکێك مافی داسەپاندنی دەسەڵاتی نیە، مەگەر ئەوەی کە ئەو دەسەڵاتە بەڕوونو ئاشکرا سەرچاوەی لەمیللەتەوە گرتبێت). هەڵبەتە لەڕاستیدا بەکارهێنانی راستەوخۆی دەسەڵات لەلایەن خودی هاوڵاتیان لەگەڵ بەکارهێنانی راستەوخۆی دەسەڵات لەڕێی نوێنەرە هەڵبژێدراوەکانی ئەوانەوە ناکۆك نیە (یاساکانی ئێستای ئیتاڵیا کە تیایاندا ئامادەکارییێك بۆ هەمەپرسی کراوە، ئەمە نیشاندەدات، گەرچی لەو هەمەپرسیانەدا خەڵك دەتوانن تەنها هەندێك لەیاساکان بگۆڕن یان رەت بکەنەوە)، بەڵام وێڕای ئەمە، بنەمای مافی حکومڕانێتی هەردوو چەمکی دیموکراسیی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی لەبەرچاوو مەبەست بووە، هەرچەندە ئەو دووانە لەشێوەو چۆنیەتیو پیادەکردنی حکومڕانیدا جیاوازیان لەگەڵ یەکدا هەیە.

دیموکراسیی نوێنەرایەتی ئەو بۆچوونەشی بەهێزکرد کە نوێنەرە هەڵبژێردراوەکانی هاوڵاتیان لەخودی ئەوان باشتر بەرژەوندیە گشتیەکانی هاوڵاتیان درك پێدەکەن، چونکە هەر هاوڵاتیەك تەنها بەبەرچاوتەنگیەوە بیر لەبەرژەوەندیی تایبەتی خۆی دەکاتەوە. ئەو بەڵگانەی باسکران بەسن کە دیموکراسیی نوێنەرایەتی بۆ هێنانەدیی ئامانجەکانی حکومەتی خەڵك بەگونجاوتر بزانین.

هەروەها خۆبەهەڵەدابردنە ئەگەر لەبەراوردکردنی دیموکراسیی کۆنو دیموکراسیی مۆدێرن، بۆ هێنانەدیی ئامانجە ئاماژەپێکراوەکان، دیموکراسیی کۆن بەکامڵترو گونجاوتر بزانین.

مەدیسۆن پێیوابوو بەسپاردنی دەسەڵاتی حکومەت بەژمارەیەکی کەم لەتاکەکان کە ئاستی هۆشیاریان بۆ هەمووان ساغ بووبێتەوە، کەسانێك دەبنە بڕیاردەری (بەرژەوەندیە راستەقینەکان)ی وڵات کە:(بەدوور دەزاندرێت پرسەکە بکەن بەقوربانی لایەنو لایەنکاریو شتی گوزەراو کەمبایەخ)٢٦.
هەڵبەتە ئەوەش کە هەرکەسەو لەدوای هەڵبژاردنیەوە چ ڕێبازو شێوازێکی ئیشکردن دەگرێتە بەر، بەخۆیەوە پەیوەستە، بەهەرحاڵ ئەو نوێنەرە ئیدی کارگوزاری تایبەتی ئەو کەسانە نابێت کە دەنگیان بۆداوە، بەڵکو نوێنەری سەرجەم میللەت دەبێت، ئەگەر بڕیار وابوویێت کە دیموکراسی بەمانای راستەقینەیەوە نوێنەرایەتی بێت، ئیدی نەدەکرا کە نوێنەرە هەڵبژێردراوەکان لەچوارچێوەی خواستی دەنگدەرانەوە لەقاوغ بدرێن، ئەو وابەستەییە تایبەت بوو بەهەندێك کۆمەڵگای سەردەمە کۆنەکان کە لەسەر بنەمای پلەوپایە (کاست-caste) دامەزرابوون، کۆمەڵگاگەلێك کە گروپە جیاجیاو ئەنجومەنو دەستەو تاقمەکان، نوێنەرەکانی خۆیان وەك ئامرازێك بۆ دەستەبەرکردنی داخوازیە تایبەتیەکانیان لەلان حکومەتەوە تێدا بەکار دەهێنا.
بریتانیا لەشکاندنی ئەو نەریتەشدا پێشڕەوو دەستپێشخەر بوو. هەروەك کە (بەرك 1797-1729[*]) نووسیویە:(هەموو خەڵك مافی رادەربڕینی خۆیان هەیە، رای دەنگدەرانیش گرنگو مایەی ڕێزلێگرتنە، نوێنەرانیش پێویستە هەمیشە بەپەرۆشەوە گوێ لەخەڵك بگرن... بەڵام سەپاندنی فەرمان بەشێوەیەك کە نوێنەر ناچاربکات وەك پاشکۆو لاساییکەرانە، پشتیوانیو داکۆکیی کوێرانەو بێچەندوچوون لەڕای دەنگدەران بکات، بەتەواوەتی لەگەڵ یاساکانی ئەم وڵاتە نامۆو ناکۆکە)٢٧.
تەنانەت ئەنجومەنە دامەزرێنەرەکانی فەرەنساش، کە بەپێی بیروبۆچوونە روونو ئاشکراکانی (سی یێس 1836-1748[**]) هەڵدەسووڕانو کاریاندەکرد، لەیاسای بنەڕەتی "1791" (بەشی سێیەم، بڕگەی یەکەم،

* Emmund Burk: دەوڵەتکارو بیرمەندی بریتانی لەدایکبووی ئیرلەندا کە لەگۆشەنیگایەکی کۆنسەرڤاتیڤانەوە دوژمنایەتیی شۆڕشی گەورەی فەرەنسای دەکرد.
** A.J. sieyes: ئەمانۆیل ژوزێف سی یێس، ڕێبەری شۆڕسی فەرەنسا کە دواتر بوو بەیەکێک لەبەڕێوەبەرانی کۆدەتای ناپلیۆنی یەکەم.

مادەی حەوتەم)دا بۆجیاوازی فەرمیو ناچاری نوێنەران لەخاوەن دەنگەکان ئامادەکارییێکیان کردبوو. بەگوێرەی ئەو مادەیە فەرمانکردن بەنوێنەران بۆ ئەنجامدانی هەرجۆرە فەرمانێك قەدەغەکرابووو یاسا خۆی حوکمی دەکرد کە:(نوێنەرانی هەڵبژێردراو ئیدی تەنها نوێنەری ئەو ناوچەیە نین کە لێیەوە هەڵبژێردراون، بەڵکو نوێنەری هەموو میللەتن، بەو پێیە دەنگدەران مافی ئەوەیان نیە کە فەرمانیان بەسەردا بکەن)٢٨.
لەوە بەدواوە ئەمەبوو بەیەکێك لەبنەما پێویستەکانی کارو چالاکیی سیستمی پەرلەمانیو نوێنەرانی لەچوونە ژێرباری دەنگدەران بۆ جێبەجێکردنی فەرمانەکانیان قەدەغەکرد. لەڕاستیدا هەر ئەو بنەمایە چاخی حکومەتی پەرلەمانی لەبارودۆخی پێشوو، کە لەسەر بنەمایەکی ناکۆك واتە (نوێنەرایەتیی گروپی[***]) بنیات نرابوو، جیادەکردەوەو بارودۆخێك کە تێیدا نوێنەرانی بەشێوەیەکی فەرمی ناچار دەکرد، فەرمانی دەنگدەران جێبەجێ بکەنو بۆ بەرەوپێشبردنی بەرژەوەندیی دەنگدەرەکانی خۆیان تێبکۆشنو هەرکاتێکیش نوێنەرێك لەمبارەیەوە کەمتەرخەمییێکی بکردبایە ئیدی لەمافی نوێنەربوون بێبەش دەبوو. لەنێوچوونی (دەوڵەتی گروپی[****]) هەلومەرجی هاتنەکایەی تایبەتمەندیو سەربەخۆیی (تاك)ی فەراهەم کردو کەسەکانیدی نەك وەك ئەندامی گروپێك، بەڵکو وەك کەسانی سەربەخۆ بەرپرسێتیی هەڵبژاردنی نوێنەرانی سەرجەم گەلیان لەئەستۆدا بوو. دەنگدەران داوایان لەنوێنەران ئەوەبوو کە نوێنەرایەتیی هەموو گەل بکەن، لەو رووەوە نوێنەران خۆیان شێوازی کارکردنی خۆیان دیاری دەکردو بڕیارەکانیان پابەندی هیچ فەرمانێك نەبوون، جا ئەگەر مەبەست لەدیموکراسیی مۆدێرن هەمان دیموکراسیی نوێنەرایەتیەو ئەگەر گەوهەری دیموکراسیی نوێنەرایەتیش ئەوەیە کە نوێنەرانی گەل بەشێوەیەکی راستەوخۆ پابەندو گرێدراوی بەرژەوەندیە تایبەتیەکانی دەنگدەرانی خۆیان نەبن، ئەمە لەلایەك واتە دیموکراسیی مۆدێرن، گەل بۆتاکی جیا[*] لەیەك بەشبەش دەکاتو لەلایەکیدی دووبارە لەئاستێکی پێشکەوتووترو چاکترو

*** Corporative Representation.
**** Corporative state.
* Atomization: تاکی جیالەیەک.

لەهەمانکاتدا سنووردارتردا یەکیاندەخاتەوە، - واتە کۆمەڵگای پەرلەمانی- جێگیرو پایەدارە، ئەمڕۆ ئەو بەرەنجامەی لێکجیاکردنەوەیە زەمینەیەکە بۆ هەڵێنجانی لیبراڵیانە لەدەوڵەت کە وەك پێشتر گوتمان پێگەکانی دەبێت لەبنەمای مافە سروشتیو ڕەواکانی تاك بدۆزینەوە.

٧

دیموکراسیو یەکسانی

لیبراڵیزمی مۆدێرنو دیموکراسیی کۆن زیاتر وەك دوو دژەتێزی یەکدی لێکدراونەتەوە. دیموکراتەکانی ڕۆژگاری کۆن بێئاگابوون لەتیۆری مافە سروشتیەکانو لەو تیۆرەش کە بەگوێرەی ئەو دەوڵەت دەبوا چالاکیەکانی خۆی لەپێناو مانەوەی کۆمەڵگا بۆ لانیکەمی پێویست سنووردار بکات. لیبراڵەکانی سەردەمی نوێش لەسەرەتادا بەرامبەر هەر حکومەتێکی گەلی زۆر بەدگومان بوونو لەسەرانسەری سەدەی نۆزدەو تەنانەت لەسەرەتای سەدەی بیستەمیش باوەڕیان بەدەنگدانی مافی سنووردار هەبووو پشتیوانیان لێدەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دیموکراسیی مۆدێرن نەك هەر لەگەڵ لیبراڵیزم ناکۆك نیە، بەڵکو لەهەندێك رووەوە، لانیکەم تاڕادەیەك دەتوانین ئەو دیموکراسیە وەك ڕێخۆشکەرو پەرەپێدەری سروشتی لیبراڵیزم دابنێین.

بێگومان ئەو پرسە تەنها کاتێك ڕاست دەردەچێت کە ئێمە دەستەواژەی (دیموکراسی) لەمانای یاسایی دامەزراوەیی، نەك ئەخلاقی لەبەرچاوبگرین، واتە زیاتر لەمانای شکلێیەوە نەك مانای ناوەڕۆکی. گومانی تێدا نیە کە بەدرێژایی مێژوو، دەستەواژەی (دیموکراسی)، لانیکەم لەبەکاربردنی سەرەتاییدا، بەهەردوو ماناو تێگەیشتنەوە شیکردۆتەوە. لەهەرجێیەك کە بنەمای دابەشکردنی ڕاستەقینەی دەسەڵاتی سیاسی لەنێوان زۆرینەی هاوڵاتیاندا لەئارادابێت، ئەوا هەوادارانی لێکدانەوەی یەکەم زیاتر هەوڵدەدەن کۆمەڵە بنەماکارییێك بەرجەستە بکەن، کە هەمووان پابەندن بەچاودێریو پاراستنیەوە. ئەمە لەکاتێکدا کە لایەنگرانی لێکدانەوەی دووەم

زیاتر هەوڵی بەرجەستەکردنی ئامانجی یەکسانیخوازی دەدەنو پێیانوایە کە حکومەتی دیموکراتیك پێویستە ئیلهامی لـێوەربگرێت، بەلەبەرچاوگرتنی ئەوجۆرە جیاوازیە هەمیشە وابووە کە لەنێوان دیموکراسیی شکڵیو دیموکراسیی ناوەڕۆکیدا، یان بەواتایەکیدی لەنێوان حکومەتێك کە لەدەست خەڵکەو ئەو حکومەتەی کە بۆ خەڵکە، جیاوازی دابنێین.

لێرەدا دەردەکەوێت کە دەستەواژەی (دیموکراسی) لەدوو مانای لەیەکجیادا بەکاربردراوە، کە ئەوە ڕەنگە مقۆمقۆییێکی بێهوودە سەبارەت بەوەی کە داخۆ چ سیستمێك دیموکراسیترە بهێنێتە ئارا: ئەو سیستمەی کە لەسەر بنەمای دیموکراسیی شکڵی بنیاتنراوە، بەڵام بەبێهەبوونی یەکسانی بۆ هەمووان، یان ئەو سیستمەی کە حکومەتی تاکڕەو یەکسانی بۆ هەمووان دابینکردووە؟!. دەبێت ئەوە بگوترێت کە هەردوو شێوە لێکدانەوەکە خاوەنی ڕەواییەکی مێژووین، چونکە لەمێژووی کۆنی هزری دیموکراسیدا، پرسەکانی دیموکراسیی شکڵی لەگەڵ ئامانجەکانی دیموکراسیدا تێکەڵکێشکراون (هەرچەندە ئەو دوو لێکدانەوەیە تەنها لەتێڕوانینی ڕۆسۆوە لەگەڵ یەکدی تێکەڵکێش کرابوون، تێڕوانینێك کە هێنانەدیی ئامانجە تەواو یەکسانیخوازەکانی تەنها لەڕێی شکڵگیریو ئامادەیی ئیرادەی گشتیدا دەبینیەوە)، بەڵام ئەو ڕاستیەی کە مێژوو هەردوو چەمكو لێکدانەوەکانی دیموکراسی بەخۆیەوە دیوە، بەهیچشێوەیەك یارمەتیدەر نیە بۆساخکردنەوەی لایەنە هاوبەشە پێشبینیکراوەکانی ئەو دوو لێکدانەوەیە.

لەهەردوو چەمکی باسکراودا تەنها چەمکی یەکەمیان (دیموکراسی لەمانای شکڵیو یاسایی - یان ماف) لەگەڵ پەیدابوونی دەوڵەتی لیبراڵدا پەیوەندیی مێژوویی هەبووە. لەبەرچاوگرتنی دیموکراسی لەشێوەی دووەمدا (دیموکراسی لەمانای ناوەڕۆکی) تێگەیشتن لەپەیوەندیی نێوان دیموکراسیو لیبراڵیزم زۆر ئاڵۆز دەکات. بێگومان بەڵگەیەکمان لەبەردەستدا نیە، بمانگەیەنێتە ئەو بڕوایەی کە ئەو مشتومڕە بێهوودانەی لەڕابردوودا لەمەڕ ئەو مەسەلانە کراون بەمزووانە کۆتاییان بێت، لەڕاستیدا ئەگەر لەلێکۆڵینەوەی پەیوەندیی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی، دیموکراسی بەمانای ناوەڕۆکداریەوە وەك خاڵی

مەبەست تەماشا بکەین، ئەوا لەگەڵ کێشەیەکی ئاڵۆزترو دژوارتر رووبەڕوو دەبینەوە، کە ئەویش پەیوەندیی نێوان (ئازادی)و (یەکسانیە). ئەوە واتە قبوڵکردنی ئەو گریمانەیە کە دەڵێت دەتواندرێت وەڵامی لیبراوانەی پرسیاری وەك (چجۆرە ئازادیی؟و چ جۆرە یەکسانیێك؟) بدرێتەوە. بەدەرخستنی ئەو ئازادیانەی کە پەیوەستن بەمافی ئازادیو مافی یەکسانی لەڕوانگەو قەڵەمڕەوی ئابووریدا (ئەو داخوازیانە کە لەدوو تیۆری دژبەیەکی ئابووریی ئازادو یەکسانیخوازی هەڵدەقوڵێن) چەمکەکانی (ئازادی)و (یەکسانیخوازی) بەرفراوانترین مانا بەخۆوە دەگرن، لەو جۆرە مانایەدا ئازادیو یەکسانی دوو بەهای دژ بەیەکنو هێنانەدیی هەریەکێکیان بەچاوپۆشین لەوەکەیدی مەیسەر دەبێت: کۆمەڵگای لیبراڵ بەئابووریی ئازاد، بمانەوێت یان نەمانەوێت کۆمەڵگایەکی نایەکسانە، کۆمەڵگای یەکسانیش بەهەمانشێوە لیبراڵ نیە. ئازادیخوازیو یەکسانیخوازی لەهەڵێنجانی لەبنەڕەت ناکۆکو ناهاوتا سەبارەت بەمرۆڤو کۆمەڵگە سەرچاوە دەگرن، هەڵێنجانی لیبراڵەکان، لەسەر رەسەنایەتیی تاك، واتە رووبەڕووبوونەوەو هەمەجۆری جێگیرەو هەڵێنجانی یەکسانیخوازیش لەسەر رەسەنایەتیی گشت، واتە هەماهەنگیو هاوشێوەیی. ئامانجی بنچینەیی لیبراڵەکان پێگەیشتنو پێشکەوتنی کەسایەتیی تاکە، تەنانەت ئەگەر پێگەیشتنو پێشکەوتنی دەوڵەمەندو خاوەن بەهرەکان بەدواکەوتنی هەژارو بێبەهرەکانیش تەواو بێت. ئەمە لەکاتێکدا کە ئامانجی بنچینەیی یەکسانیخوازی بریتیە لەچاکسازی بارودۆخی سەرجەم کۆمەڵگا، هەتا ئەگەر ئەو پرسە سنووربەندیو بەرتەسکبوونەوەیەکیش لەقەڵەمڕەوی ئازادیەکانی تاك بەدوای خۆیدا بێنێت.

تەنها یەکجۆرە یەکسانی، واتە یەکسانی لەمافی ئازادیە کە نەك هەر لەگەڵ لیبراڵیزمدا کۆکە، بەڵکو تێڕوانینی لیبراڵ دەربارەی ئازادی لەڕاستیدا خوازیاری خودی ئەو جۆرە یەکسانیەیە، یەکسانی لەئازادیدا ئەو مانایە دەدا هەرکەس دەبێت تا ئەو ئەندازەیە ئازادی هەبێت کە زیان بەئازادیی خەڵکیدی نەگەیەنێتو تەنها دەرفەتی ئەنجامدانی ئەو کارەشی هەبێت کە

ئازادیی یەکسانو بەرابەری خەڵکیدی پێشێل نەکات. لەسەرەتاکانی پەرەسەندنی دەوڵەتی لیبراڵ، ئەو جۆرە یەکسانیە دوو بنەمای گرنگی هێنایە کایە، کە دواتر لەگەڵاڵەنامە یاساییەکانیشدا خرانەڕوو:

ا- یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا.

ب- یەکسانی لەڕووی مافەکانەوە.

بنەمای یەکەم دەتوانین لەیاساکانی "1791، 1793، 1795"ی فەرەنساو دوای ئەویش لەراگەیەندراوی "1814" (مادەی یەکەم)، یاسای بنەڕەتی "1813"ی بەلژیك (مادەی شەشەم)و راگەیەندراوی "1848"ی ئالبێر تاین (مادەی بیستو چوارەم) ببینین.

هەروەها پاشکۆی چواردەهەمی یاسای بنەڕەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش کە (پاراستنی یاسایی یەکسان)ی بۆ هەموو هاوڵاتیان لەخۆگرتووە، گرنگی بەو بابەتە داوەو لەسەری راوەستاوە. بنەمای دووەمیش لە(مادەی یەکەم)ی جارنامەی مافەکانی مرۆڤو هاوڵاتیانیساڵی "1789" بەشێوەیەکی فەرمی راگەیەندراوە کە: (مرۆڤەکان ئازادانە دێنە دنیاو لەمافەکانی خۆشیان ئازادو یەکسان دەمێننەوە). بەمشێوەیە هەردوو بنەما لەمێژووی لایەنگری لەحکومەتی یاسا لەسەردەمی نوێدا خۆیان نیشان دەدەن. هەروەها ئەو دوو بنەمایە لەبەشی یەکەمی (مادەی سێیەم)ی یاسای بنەڕەتی ئێستای ئیتاڵیاش بەیەکەوە هاتوون: (هەموو هاوڵاتیان لەپێگەی کۆمەڵایەتیی یەکساندا هاوتانو لەبەرامبەر یاساشدا لەگەڵ یەکدا یەکسانن).

دەتوانین بنەمای (یەکسانی لەبەرامبەر یاسا، بەمانای سنووورداری وەك دەقی نووسراوی بنەمای باڵادەست بەسەرهەموو دادگاو هەیئەتەکانی داوەری دابنێین: (یاسا بۆ هەموان یەکسانە) ئەمە مانایەکی دیکەی نیە جگە لەوەی کە دۆزگەر (قاچی) دەبێت لەبەکارهێنانی یاسادا بێلایەن بێتو ئەو بێلایەنیە بەبەشێکی پێویست لەڕەوتو بڕیارە یاساییەکانی دەوڵەتی بنیاتنراو لەسەر مافەکان دەژمێردرێت. دەرەنجام ئەوەیە کە یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا، تایبەتمەندییێکی خودیی دەوڵەتی لیبراڵە، ئەو خاڵەی کە

پێشتر لەباسەکەمان سەبارەت بەدەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان لێیدواینو لەسەری راوەستاین، لەواتایەکی فراوانتریشدا بنەمای یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا هەمان بنەمای جێبەجێکردنی یەکسانیانەی یاسایە بۆ هەموو هاوڵاتیان، وێڕای ئەو مانایەی کە دەڵێت دەبێت یاساکانی تایبەت بەپلەو پایە تایبەتیەکان یان پێگەی تایبەتی ئەو پلەوپایانە هەڵبوەشێندرێنەوە یان بەهیچشێوەیەك نوێ نەکرێنەوە. ئەمە بنەمایەکی یەکسانیخوازانەیە کە لەهەموو جیاوازخوازیەکانی رابردوو دوور دەکەوێتەوە.

لەپێشەکی راگەیەندراوی ساڵی "1791"دا هاتووە کە ئەنجومەنەکانی دامەزرێنەران خوازیاری هەڵوەشاندنەوەی (یەکجارەکی هەموو ئەو دەزگاو دامەزراوانە بوون کە بۆ ئازادیو یەکسانیی مافەکان زیانبەخش بوون). لەم میانەدا ناسراوترین دامەزراوە دەرەبەگیەکان باسکراون، لەدوا دێڕەکانی پێشەکیەکەدا هاتووە کە: (لەمەودوا هیچ گروپێك یان تاکێکی کۆمەڵ نەخاوەنی ئیمتیازێکی تایبەت دەبێتو نەلەمافە گشتیەکانی هاوڵاتیانی فەرەنسا بێبەش دەبێت). بەمشێوەیە ئەو شکڵبەندیانە روونترین شێوەی بنەمای یەکسانی لەبەرامبەر یاسا دەخەنەڕووو مانای رەتکردنەوەی کۆمەڵگای بنیاتنراو لەسەر پلەوپایە (کاست) دەگەیەننو بەو پێیەش پشتڕاستکردنەوەو پاڵپشتی لەچەمکێك دەگەیەنن لەکۆمەڵگا کە لەبنەڕەتدا لەلایەن تاکە تەواو بێلایەنەکان*، پێکهێندراوە.

چەمکی یەکسانی لەمافەکانیش بەدەوری خۆی نیشاندەری ئەوەیە کە چەمکی یەکسانی ئیدی لەئەندیشەی یەکسانیی بەرامبەر یاسا زیاتر هەنگاوی ناوە، بەو مانایەی کە هەموو هاوڵاتیان لەجیاوازیخوازەکانی کۆمەڵگای بنیاتنراو لەسەر پلەوپایەی رۆژگارەکانی پێشوو دوور دەخاتەوەو لەهەمانکاتیشدا مافە بنەڕەتیەکان کە لەدەقی یاساییدا داڕێژراونو متمانەیان پێدراوە، بۆ هەمووان بەیەکسانی دەستەبەر دەکات. دەتوانین یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا وەك شێوەیەکی تایبەتو مێژوویی لەیەکسانیی

*Uti Snguli: تاکە بێلایەنەکان.

مافەکان بژمێرن، بۆ نموونە: دەکرێت مافی هەمووان بێگوێدان بەڕەگەزو رەچەڵەك، لەگەیشتن بەدەزگای داوەری یان گەیشتن بەپۆستو کاری گرنگی کارگێڕیو سەربازی لەبەرچاو بگرین، چونکە یەکسانبوون لەماف خۆی لەخۆیدا یەکسانیە لەهەموو مافە بنچینەییەکان کە لەیاسای بنەڕەتیدا داڕێژراونو ئەمە ئەو واتایە دەگەیەنێت کە تەنها ئەو مافە بەمافی بنچینەیی دەژمێردرێت، کە هەموو هاوڵاتیان لەهەرچینێکی کۆمەڵایەتی، رەگەز، ئاین، نەژادو...هتد، بگرێتەوە. ئەو کۆمەڵە مافە بنچینەییانە لەهەر سەردەمو کۆمەڵگایەکدا جیاوازیان لەگەڵ یەکدا هەبووە، بۆیە ناتوانین یەکسەرو بۆ هەمیشە پێڕستێك لەو بارەیەوە بخەینە بەردەست. تەنها ئەوە دەتوانین بڵێین کە لەهەر یاسایەکی بنەڕەتیدا دەبێت هەر ئەو مافە بەمافی بنچینەیی بزانین کە بەبێهیچ جیاوازیەك گشت هاوڵاتیان بگرێتەوە، لەیەك وشەدا مافگەلێك کە هاوڵاتیان تێیدا لەگەڵ یەکدا یەکسان بن.

٨

ئاوێتەکردنی لیبراڵیزم لەگەڵ دیموکراسی

ئەو بنەمایانەی یەکسانی، کە پەیوەندیدارن بەپەیدابوونی دەوڵەتی لیبراڵو ئێمەش لەبەشی پێشوودا لێیاندواینو لەسەریان راوەستاین، هیچیەکێکیان پەیوەندیی بەیەکسانیخوازیی دیموکراتیکەوە نیە، یەکسانیخوازیی دیموکراتیك پێویستی بەبەجێهێنانی رادەیەك لەیەکسانیی ئابووریەوە هەیە، واتە ئامانجێك کە لەگەڵ ئەندیشەی لیبرالّدا نامۆیە. ئەندیشەی لیبراڵ بەتێپەڕبوونی کات، وێڕای قبوڵکردنی یەکسانی لەمافەکاندا بنەمای یەکسانیی دەرفەتەکانیشی قبوڵ کردووە.
ئەم بنەمایە یەکسانیی تاکەکان لەمافی سوودوەرگرتن لەدەرفەتەکان نەك ریژەی ئەو سوودوەرگرتنە لەو دەرفەتانە، دەستەبەر دەکات. ئاوا بەپێی لێکدانەوە شیاوو جۆراوجۆرەکان سەبارەت بەچەمکی یەکسانی، دەبینین کە لیبراڵیزمو دیموکراسی دوو رێی جیا لەیەکیان گرتۆتەبەر، هەر لەبەر ئەوەشە کە سەردەمانێکی درێژ ئەو دووانە لەهەمبەر یەکدیدا خرابوونە ململانێیەکی مێژووییەوە. ئەی بەچ ماناو پێوەرێك دەتوانین دیموکراسی بەگەشەو هێنانەکایەی راستو دروستی دەوڵەتی لیبراڵ بژمێرنو ژمارەیەك حکومەتی ئەم سەردەمە بە(لیبراڵ-دیموکراتیك) بزانین؟ دەبێت بگوترێت لیبراڵیزم نەك هەر لەگەڵ دیموکراسیدا کۆكو تەبایە، بەڵکو لەوەش زیاتر دەتوانین بەپەرەسەندنی سروشتی لیبراڵیزمی دابنێین، بەو مەرجەی کە مەبەست لەدیموکراسی لایەنی ئایدیالو یەکسانیخوازانەی نەبێت، بەڵکو مەبەست لێی تایبەتمەندێتیی دیموکراسی وەك پێوەر یان شێوازێکی سیاسی بێت، کە وەك پێشتر گوتمان ئەمە هەمان حاکمیەتی خەڵکە، حاکمیەتی

خەڵکیش تەنها کاتێك بەشێوەیەکی کاریگەر جێبەجێ دەکرێت، کە زۆرینەی هاوڵاتیان رۆڵو پشکیان لەبەشداریی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی بڕیاردانە بەکۆمەڵو گشتیەکاندا هەبێت، یان بەواتایەکیدی مافە سیاسیەکان تا ئەو رادەیە پەرەیانسەندبێت، کە هەموو هاوڵاتیان-ژنو پیاو- مافی دەنگدانی خۆیان هەبێت، مافێك کە تەنها مەرجی لانیکەمی تەمەن (کە بریتیە لەتەمەنی یاسایی) سنوورداری دەکات.
هەرچەند زۆر لەنووسەرە لیبراڵەکان بەگشتبوونی مافی دەنگدان بەشتێکی نابەجێو ناپەسند دەژمێرنو لەسەرەتای پەیدابوونی دەوڵەتی لیبراڵ تەنها دەوڵەمەندەکان مافی دەنگدانیان هەبوو، بەڵام مافی دەنگدانی گشتگیر لەگەڵ دەوڵەتی دامەزراو لەسەر بنەمای مافەکان یان دەوڵەتی کەمینە هیچجۆرە جیاوازکارییێکی بنچینەیی نیە. بەمشێوەیە هێواش هێواش پەیوەندیی دوولایەنەی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی دەرکەوت. لەسەرەتادا جگە لەناوەڕۆك، دەقی ئەو بەیاننامانەی کە دەوڵەتەکان پێگەو بنەماکانی خۆیان تێدا دەخەنەڕوو، ئەوە نیشان دەدەن کە رەنگبێت دەوڵەتی لیبراڵ نادیموکراتیك بێت، بەڵام ئەمڕۆ رێی تێناچێت دەوڵەتی لیبراڵی نادیموکراتیك، هەروەها دەوڵەتی دیموکراتیکی نالیبراڵی بوونی هەبێت، بەکورتی بەڵگەی باوەڕپێکراو بۆ قبوڵکردنی ئەو دووخاڵەی خوارەوە هەن:
یەکەم: ئەوەی کە گرتنەبەری شێوازی دیموکراتیك بۆ پاراستنی مافە بنچینەییەکانی تاك کە دەوڵەتی لیبراڵ خۆیشی لەسەر ئەو بنەمایە جێگیرە، شتێکی پێویستە.
دووەم: ئەوەی کە جێبەجێکردنی ئەو شێوازە دیموکراتیانەش، خوازیاری پاراستنی هەمان ئەو مافە بنچینەیانەی تاکە.
سەبارەت بەخاڵی یەکەم دەبێت بگوترێت کە باشترین دابینکەر بۆ پاراستنی مافی ئازادی لەبەرامبەر هەوڵو مەیلی بەڕێوەبەرانی حکومەت بۆ بەرتەسککردنو سەرکوتکردنی ئەو مافە، بریتیە لەتواناو چالاکیەکانی هاوڵاتیان لەداکۆکیکردن لەو مافە لەهەمبەر هەر خراپکەڵکوەرگرتنێك کە رەنگە ئەنجام بدرێت.

ئەمڕۆ باشترینو شیاوترین چارە بۆ ڕێگەگرتن لەهەر خراپکەڵکوەرگرتنێك لەدەسەڵات (مەبەست لەباشترینو شیاوترین چارە،ڕێگەچارەی لێبڕاوو بێهەڵەو کێماسی نیە) بریتیە لەبەشداریکردنی ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆی زۆرترینی هاوڵاتیان لەداڕشتنی یاساکان.

لەو ڕوانگەیەوە مافە سیاسیەکان بەپێداویستییێکی سروشتیی مافی ئازادی دەژمێردرێن. هەروەك ئەو وتەیەی (یێلینك 1851-1911[*])یش کە بۆتە وێردی سەرزاری هەمووان، مافی بەشداریی چالاکانەی هاوڵاتیان[**] باشترین دابینکەری مافی ئازادیو مافی هاوڵاتیبوونە، ئەمە لەکاتێکدا لەو حکومەتەی کە لەسەر بنەمای حاکمیەتی خەڵك جێگیر نیە، تاکە دابینکەری مافی ئازادییو مافی هاوڵاتیبوون[***]، بریتیە لەمافی سروشتی هاوڵاتیان بۆ بەگژداچوونەوەی ستەمو چەوسانەوە.

سەبارەت بەخاڵی دووەمیش شایانی باسە کە لێرەدا مەسەلەی پێویستبوونی دیموکراسی بۆ مانەوەی دەوڵەتی لیبراڵ مەبەست نیە، بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە ئەگەر دیموکراسی بەپێی بنەماو بەشێوەیەکی ڕاستو دروست جێبەجێ بکرێت، پێویستە مافە ڕەواکانی تاك بەفەرمی بناسرێنو دەبێت ئەوەش لەبیرنەکرێت، کە ئەنجامدانی هەڵبژاردنەکان تەنها ئەو کاتە مانای پیادەکردنێکی کاریگەرو شیاوی دەسەڵاتی سیاسیی هاوڵاتیان دەگەیەنێت (واتە دەسەڵاتی کارتێکردنە سەر بڕیاردانە گشتیەکان) کە ئەو دەنگانەی خەڵك دەیانخاتە سندوقەکانی دەنگدان، دەنگی ئازاد بن. بەواتایەکیدی هەموو دەنگدەران ئازادیی ئەندیشەو چاپەمەنیو کۆڕوکۆبوونەوەو ئازادیی ڕێکخراوەییو هەموو ئازادیە خودیەکانی دەوڵەتی لیبراڵیان هەبێت، ئەو ئازادیانەی کە کۆڵەگەو مەرجی پێویستن بۆ بەشداریکردنی ڕاستەقینە نەك بەشداریکردنێکی درۆزنانە کە لەڕەوتی هەڵبژاردنەکاندا دەیانبینین.

---

[*] Georg Tellinek: مافناسی نەمسایی.
[**] Iura Activae Civitatis: مافی بەشداریی هاوڵاتیان.
[***] Iura Libertis Civitatis: مافی ئازادیو هاوڵاتیبوون.

بەمشێوەیە، ئامانجەکانی لیبراڵو شێوازو ڕێبازەکانی دیموکراتی وردە وردە تێکهەڵکێشراون، هەروەها لەسەرەتادا کە مافی ئازادی مەرجێکی پێویست بووەو بۆ جێبەجێکردنی ڕاستودروستی (بنەماکاری) دیموکراتیك، پێشکەوتنی دیموکراسیش بەتێپەڕبوونی کات بووە بەئامرازی سەرەکی بۆ داکۆکیکردن لەئازادی. ئەمڕۆ تەنها ئەو دەوڵەتانە دیموکراتین کە لەنێو هەناوی شۆڕشو وەرچەرخانەکانی لیبراڵدا پەیدابوونو چەکەرەیان کردووە، هەرتەنها لەو دەوڵەتانەشدایە کە مافەکانی مرۆڤ دەپارێزرێن، لەدنیای هەنووکەدا هەر دەوڵەتێك کە دەسەڵاتخوازە[*]، ئەوا دژی لیبراڵو دژی دیموکراتیشە.

---

[*] Authoritarian: دەستەڵاتخواز.

٩

رەسەنێتیی تاکو رەسەنێتیی گشت

پەیوەندیی دوولایەنەی نێوان لیبرالیزمو دیموکراسی لەبەر ئەوە هاتۆتەدی، چونکە هەردووکیان خاڵێکی سەرەتای هاوبەشیان هەیە، هەردووکیان لەسەر ئەنجامگیرییێك لەکۆمەڵگە جێگیرن، کە لەسەر رەسەنێتیی تاك بنیات نراوە. لەسەرجەم مێژووی ئەندیشەی سیاسیدا دووڕیانی لێکجیاو کەلێنو کەلەبەری گەورە هەبووە: رەسەنێتیی گشت (رەسەنێتیی کۆمەڵ) یان رەسەنێتیی تاك (ئۆتۆمیزم). قسە لەسەر نموونەیەکی یەکهێڵی نیە، بەڵام بەکەمێك سنگفراوانیەوە، دەتوانین بڵێین کە رەسەنێتیی گشت تێڕوانینێکی کۆنو کلاسیکەو رەسەنێتیی تاکیش تێڕوانینێکی مۆدێرنە (یان لانیکەم دەشێت بڵێین تیۆری دەوڵەتی مۆدێرن لەتیۆری رەسەنێتیی تاکەوە سەرچاوە دەگرێت). ئەو وتەیە لەقسەکانی کۆنستان لەمەڕ ململانێو رووبەڕووبوونەوەی مێژووی نێوان دیموکراسیی (کۆن)و لیبرالیزمی (مۆدێرن) زیاتر لەڕاستیەوە نزیکە، لەتیۆری رەسەنێتیی گشتدا دەوڵەت پەیکەرێکە بەپێکهاتەیەکی یەکپارچە کە لەچەندین بەش دروست بووەو هەربەشەو ژیانی تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام هەموویان بەشێوەیەکی ئۆرگانیکی بۆ بەرەوپێشبردنی ژیانی هاوبەشو بەکۆمەڵ هاوکاریی یەکدی دەکەن. لەو تێڕوانینەدا تاك خاوەنی هیچ سەربەخۆییەك نیە، بەڵام لەتێڕوانینی رەسەنێتیی تاکدا، دەوڵەت کۆمەڵەیەکە کە تەنها لەڕێڕەوی کارو کاردانەوەی تاکەکانو ئەو پەیوەندیەی کە لەگەڵ یەکدیدا پێکیدێنن، دێتەکایە. (ئەرستۆ) لەیەکەمین لاپەڕەکانی کتێبی (سیاسەت)دا پێناسەیەکی روون لەمەڕ بنەما سەرەکیەکانی تیۆری رەسەنێتیی گشت دەخاتە بەردەست: (گشت وەك پێویستیەك لەپێش تاکەوەیە، چونکە ئەگەر

جەستەی ئادەمیزاد لەنێوچوو ئیدی پێو سەریش بوونیان نامێنێت)، بەمشێوەیە دەبینین کە (شار** لەخۆیەوە هەیەو لەتاك لەپێشترە)٢٩.

بەر لە(هۆبز) هیچ تێزێکی پوختەو هەمەلایەنە لەباری رەسەنێتیی تاك دانەڕێژرابوو. هۆبز هەڵسەنگاندنەکەی خۆی لەگریمانەی هەلومەرجی سروشتیەوە دەستپێدەکات. لەهەلومەرجی سروشتیدا تەنها چەند تاکێك هەن کە بەهۆی ئارەزووە جیاجیاکانیانو بەرژەوەندیە پێکناکۆکەکانیان، جیاوازیان لەگەڵ یەکدیدا هەیەو بەناچاری بۆ پێشگیری لەنەمانی گشتیی خۆیان، لەچوارچێوەی رێککەوتنێکی هەمەلایەنەوە لەکۆمەڵگەی سیاسیدا کۆدەبنەوە. بەمشێوەیە پاشو پێشکردنی پرەنسیپەکانی تیۆریی بیرمەندە کلاسیکیەکان (واتە دەستپێکردن لەتاك نەك کۆمەڵ) کاریگەرییێکی گرنگو چارەنووسسازی کردۆتە سەر سەرهەڵدانو پەیدابوونی ئەندیشەی مۆدێرنی دیموکراسیو لیبرالیزم. تا ئەوشوێنەی کە بەلیبرالیزمەوە پەیوەستە، هەڵێنجانو ئەنجامگیریی رەسەنێتیو یەکپارچەیی گشت، کە دەوڵەت بەکۆمەڵ یان بەقەوارەیەکی گشتگیر لەپێشترو گرنگتر لەتاکەکان دەزانێت، ناتوانێت هیچ بوارو قەڵەمڕەوێك بۆ رەفتارو هەنگاوی سەربەخۆ لەدەوڵەت بۆ کەس بهێڵێتەوەو هیچ جیاوازیەك لەنێوان قەڵەمڕەوی تایبەتو قەڵەمڕەوی گشتی دابنێتو بەرژەوەندیەکانی تاك لەبەرژەوەندیە گشتیەکان جوێ بکاتەوە. ئەو بەرژەوەندیانەی تاك کە لەپەیوەندی لەگەڵ تاکەکانی دیکەدا (لەبازاڕ) دروست دەبن. دیموکراسیش لەسەر ئەو هەڵێنجانە جێگیرە کە بەگوێرەی ئەوەوە دەسەڵات لەخوارەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەندیشەی دیموکراسی ئەو هەڵێنجانە دژبەرەی تیۆری رەسەنێتیی گشت واتە بەکارهێنانی دەسەڵات لەسەرەوەڕا، وەك نیشانەیەك لەنموونەو ئۆلگۆی ستەمکارانەی حکومەت دەژمێرێت.

هەڵبەتە ئەو بۆچوونو چاوەڕوانیە ئەندامشێوەیە*، کە فەرمان لەئەندامەکانی خۆی نەك لە(سەر)ەوە وەربگرێت، پرسێکی دژوارو ئەستەمە.

** polis.

پێویستە ئەوەش بگوترێت کە هەرچەندە لیبرالێزمو دیموکراسی هەردووکیان لەسەر رەسەنێتیی تاك بنیات نراون، بەڵام چەمکی تاك لای هەردووکیان وەك یەك نیە. بەدەربڕینێکی وردتر، پاراستی بەرژەوەندیەکانی تاك لەلایەن لیبرالێزمو لەلایەن دیموکراسی دوو مانای لەیەکجیایان هەیە. لەوانەیە ئەو خاڵەش بەڵگەیەکیدیک[*] بێت لەسەر ئەوەی کە بۆچی ئاوێتەکردنی دیموکراسیو لیبرالێزم جێبەجێ دەبێت، بەڵام پێویست نیە هیچکام لەهەڵێنجانەکانی رەسەنێتیی تاك، مرۆڤ وەك بوونەوەرێکی دابڕاوو ناکۆمەڵایەتی یان تاك بەدابڕاو دانانێن. نابێت تیۆری رەسەنێتیی تاك لەگەڵ ئانارشیزمی فەلسەفی نموونەی ئەوەی (ستێرنەر 1806-1856[**]) وەك یەك دابندرێت. هەرچۆنێك تەماشا بکەین، لیبرالێزمو دیموکراسی دوو هەڵسەنگاندنی لەیەکجیا لەمەڕ تاكو کۆمەڵگا دەدەنە دەست: لیبرالێزم پەیوەندیی تاك بەپەیکەری کۆمەڵگا دەپچڕێنێتو تاك فڕێدەداتە نێو جیهانێکی تاریكو نامۆو پڕ لەمەترسیی ململانێ بۆ مانەوەو ناچاری دەکا (لانیکەم زۆربەی تەمەنی) لەدەرەوەی منداڵدانی دایکی بژێت، بەڵام دیموکراسی جارێکیدی پەیوەندیی تاك لەگەڵ هاوڕەگەزەکانیدا گرێ دەداتەوە، بۆ ئەوەی بەهۆی یەکێتیو هەماهەنگیی ئەوانەوە سەرلەنوێ کۆمەڵگا رێکبخرێتەوە، هەڵبەتە نەك کۆمەڵگایەکی یەکپارچە، بەڵکو کۆمەڵگایەك کە لەسەر هاوکاریی تاکە ئازادەکان بنیات نرابێت. لیبرالێزم چ لەمەسەلە ماددیەکانو چ لەمەسەلە مەعنەویەکان، ئازادیی تاك بەئازادی لەبەرامبەر دەوڵەت دەژمێرێتو پشتیوانیی لێدەکات، بەڵام دیموکراسی بەپێکهێنانی کۆمەڵگایەکی بنیاتنراو لەسەر لێککگەیشتنی هاوبەشی تاکەکان کۆمەڵگاو تاك لەگەڵ یەکدیدا ئاشت دەکاتەوە. تاك لای لیبرالێزم دامەزرێنەری هەر کارێکە کە بەدەر لەسنووری رەفتاری دەوڵەت بەرێوەدەچێت، لای دیموکراسیش تاك لایەنگری دەوڵەتێکی جیاوازە کە بڕیاردانە بەکۆمەڵو گشتیەکان لەودەوڵەتدا لەدەسەڵاتی تاکەکان یان نوێنەرو

---

[*] Organism: ئەندامشێوە.

[**] Max Stirner: فەیلەسووفی ئەڵمانیو لەهیگڵیە لاوەکان.

هەڵبژێردراوەکانیانەوە بێت. لیبرالێزم تواناکاریەکانی تاك لەخۆپێگەیاندنو گەشەدان بەبەهرەکانی خود بەرجەستە دەکاتو لەگشت هەلومەرجێکدا جەخت لەسەر پێشکەوتنی هزریو ئەخلاقیی تاك دەکاتەوە، بەڵام دیموکراسی زیاتر لەهەرشتێك بایەخ بەتواناکاریەکانی تاك دەدات لەبەگەڕخستنو دەرهێنانیان لەدابڕانو گۆشەگیریو رێگەچارەی جیاجیا دەخاتەڕوو بۆ ئەوی هاوڵاتیان بزانن دەسەڵاتێکی هەمەگیر (بەڵام نەك زۆردارانە) بێننەکایە. لیبرالێزمو دیموکراسی هەریەکەو سەروکاریان بەلایەنێکی تاکەوە هەیە، لیبرالێزم بەلایەنی دەروونیو دیموکراسیش بەلایەنی دەرەکی.

لەلیبرالێزمدا تاك وەك جیهانێکی بچووك یان گشتێکی تەواوە لەخۆیدا، کەچی لەدیموکراسیدا تاك وەك گەردیلەیەکەو بەشبەش ناکرێت، بەڵام دەشێت هەر گەردیلەیەك بەشێوازی جیاجیا لەگەڵ گەردیلەیەکی هاوشێوەیدا یەکبگرێتو پێکەوە یەکێتیەك دروست بکەن، یەکێتیەك کە دەتواندرێت لەسەر خواستی تاکەکان هەر کاتێك پێویستیکرد هەڵبوەشێندرێتەوە.

هەردوو هەڵێنجانی لیبراڵو دیموکراتیك لەتیۆری رەسەنێتیی تاكو لەڕەوتی ململانێ لەگەڵ شێوە جۆراوجۆرەکانی تیۆری رەسەنێتیی گشتدا دێنە کایە، بەڵام هەریەك لەوانە بەرهەمی رەوتێکی تایبەتە، هەڵێنجانی لیبراڵ لەڕەوتی پووکانەوەی هەنگاو بەهەنگاوی گشتدا دێتەکایە، بەشێوەی منداڵان کە بەگەیشتنیان بەتەمەنی یاسایی بەرەو بەدەستهێنانی قەڵەمڕەوێکی گەورەتر بۆ کارو چالاکیی تاکایەتیی خۆیان لەگروپی تواناداروو سالارانەی سەرەتایی دوور دەکەونەوە. هەڵێنجانی دیموکراتیکیش لەڕەوتی لێکترازانو پووکانەوەی دەروونیی پەیکەری گشتدا دێتەکایە. لەو رێڕەوەدا توخمو لایەنگەلێك دێنە ئارا کە لەتەواوی پێکهاتەکە جیاو سەربەخۆن، بەوشێوەیە دەتوانن درێژە بەژیانی سەربەخۆیانەی خۆیان بدەن. کاریگەریی رەوتو رەهەندی دووەمیش رێکخستنەوەو مشتومالدانی دەسەڵاتی دەوڵەتە، بەشێوەیەك کە دەوڵەت فاکتەری هێنانەدیی دەسەڵاتی تاکەکان بێت، واتە هەروەك تیۆری پەیماننامە کە تێیدا دەوڵەت لەسەر بنەمایەکی یاسایی وەك پەیماننامە (پرۆتۆکۆل) جێگیرە، بنەمایەك کە لەقەڵەمڕەوی مافە تایبەتیەکانەوە

سەرچاوەی گرتووەو لەگەڵ خواستی تاکەکان بۆ هێنانەکایەی خواستێکی هاوبەش، هاوتاو هاوشان دەبێت.

١٠

لیبراڵەکانو دیموکراتەکان لەسەدەی نۆزدەدا

مێژووی پەیدابوونی دەوڵەتی لیبراڵ لەئەوروپاو گۆڕانی بۆ دەوڵەتی دیموکراتیك، هاوکاتە لەگەڵ گەڕانەوەی حکومەتە پادشاییەکان (بێجگە لەبریتانیا) بۆسەر حکوم لەو کیشوەرەدا. (بێندیتۆ کرۆچە 1866-1952*) لەساڵی "1932" دەیەمین ساڵەی حکومەتی فاشیستی، لەنووسینێکدا (بەجەختکردنەوەیەکی پڕ واتاو ناوازە کە هەلومەرجی ئەوکاتی باش تێدا خرابووەڕوو) دەیەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەی بەدەورانی (ئاینی ئازادی) ناوبردو ئەوەی ڕاگەیاند کە ئەو سەردەمە (قۆناغی دەستپێکی شارستانیەتێکی تازەیە)٣٠.

هەڵێنجانی کروچە لەئازادی، ئەو دەرەنجامو تێگەیشتنەی لەخۆ دەگرت کە لیبراڵەکان مەبەستیان بوو. کروچە لەبارەی "گۆڕینی حکومەتی ڕەها بۆ حکومەتی یاسا" و هەروەها ئازادیی دیموکراتی، واتە "چاکسازیی یاساکانی هەڵبژاردنو پەرەپێدانی بەشداریی سیاسی"یەوە قسەی دەکرد، هەرچەندە کروچە ئەو دووانەی بەڕوونی لەیەك جیا نەدەکردنەوە.

لایەنێکی دیکەی هەڵێنجانی کروچە لەئازادی، (ئازادبوون لەژێر چەپۆکی بێگانە) یان سەربەخۆیی نەتەوەییە. لەگەڵ ئەوانە هەمووی، ئێمە دەبێت بەدواداچوونی ئەو (قۆناغی دەستپێکە) بۆ ڕۆژگارێکی دوورتر بگەڕێنینەوە، هەڵبەتە نەك گەڕانەوە بۆ (جەنگەڵەکانی ژەرمەنی-ئەڵمانی) کە هیگڵیش دوای (مۆنتیسکیۆ 1689-1775**) بەزێدی ئازادیی مۆدێرنی

* Bendetto Croce: مێژووناس، ڕەخنەگری ئەدەبیو فەیلەسووفی ئیتاڵی لایەنگری قوتابخانەی هیگڵی

** montesguiu: فەیلەسووفو نووسەری فەرەنسیو لەدامەزرێنەرانی دارشتنی مێژووی نوێیە.

دەزانی، بەڵکو بۆ ئینگلیستانی سەدەی حەڤدەم کە چ لەبواری تیۆریو چ لەئاستی کرداریدا لانکی پەیدابوونی دەوڵەتی لیبراڵ بووەو بۆ چەندین سەدە وەك سەرمەشقێکی نموونەیی ئەمریکاو ئەوروپا مایەوە. (شۆڕشی پوریتان)*** بەوروژاندنی ئەندیشە جیاجیاو گروپە ئاینیو بزووتنەوە سیاسیەکان، ڕێگای پێشکەوتنی ئەندیشەکانی وەك ئازادیی تاكو ئازادیی ئاینو ئازادیی بیرو چاپەمەنی کردەوە، ئەو ئازادیانەی کە واکەوتنەوە دواتر بنە میراتی ئەندیشەی لیبراڵ. دەرەنجامە خوێناویەکانی ئەو ڕووداوانە گرنگیو باڵادەستیی پەرلەمانی بەسەر پادشادا مسۆگەر کردو سەرەنجام بەشێوەیەکی ناهاوسەنگو پلە بەپلە حکومەتی هەڵبژێردراوی (وەك شێوەیەك لەئامانجی دیاریکراو) لێکەوتەوە، ئامانجێك کە ئەمڕۆش (بەداخەوە تەنها لەبەر نەبوونی ئەلتەرناتیڤێکی باشتر) زۆر هەمەگیرو بەهەرمێنە. لەم ڕێڕەوەدا تیۆری لێکدابڕینی هێزەکان بوو بەئیلهامبەخشی مۆنتیسکیۆو ئەو تیۆرە لەڕێگەی ئەوەوە گەیشت بەلایەنگرە ئەمریکیو ئەوروپییەکانی حکومەتی یاسا. ئەگەر مەبەستی دیموکراسی لێرەدا ئەوە بێت هەموو هاوڵاتیەك کە تەمەنی یاسایی هەیە خاوەنی مافی سیاسی بێت، ئەوا پێویستە بڵێین ئامانجی دیموکراسیش بۆ یەکەمجار لەساڵەکانی (شۆڕشی مەزن) بەشێوەیەکی ئاشکرا خرایەڕوو. لەڕاستیدا (لێڤلەرەکان)* بەبڵاوکردنەوەی بەیاننامەیەك لەژێرناوی (ڕێککەوتنی گەل 1648) بۆ یەکەمینجار لەدژی بنەماکانی زاڵ بەسەر کۆمەڵگا هاتنە مەیدان، ئەو بنەمایانەی کە جگە لەموڵکدارەکان هەموو تاکەکانی دیکەیان لەمافە سیاسیەکاندا بێبەش دەکردو داندرابوو کە لانیکەم تا دوو سەدەیەك هەروا

*** puritan: پۆریتانیزم. ڕێبازێکە دژی زنجیرەی پلەوپایەکاری لەبزاڤی چاکسازیی ئاینیی پرۆتستان کە کاریگەرییێکی گەورەی لەسەر شۆڕشی ١٦٤-١٦٨٨ی ئینگلیستان دانا.

* Levllers یەکەمین حزبی سیاسی لەئەوروپای نوێ کە لەشەڕی ناوخۆی ئینگلیستاندا لایەنگری کۆمارو دیموکراسی بوو. لیڤلەر بەمانای (هاوئاستکەر) دێت. دوژمنانی ئەو حزبە ئەو ناوەیان بەسەردابڕیبوو، چونکە دەیانگوت لایەنگرانی ئەو حزبە خەریکی ئەوەن داراییەکانی هەموو کەس بگەیەنن بەیەک ئاست. حزب هیچ نوێنەری لەپەرلەمان نەبوو، خوازیاری یەکسانی لەهەڵبژاردنی نوێنەر، فراوانکردنی مافی دەنگدانو جێگیری ریفۆرمی ئابووری بوو بەقازانجی جووتیارانو پیشەوەرە بچووکەکان.

بەردەوامبێت، تەنها لەو چاخە بنەما دیموکراتیکەکان بەپێی ئەو بەیاننامەیە جێی بنەمای پێشوویان گرتەوە کە بەگوێرەی ئەوەوە:

(خەڵکی ئینگلیستان دەبێت نوێنەرانی خۆیان بەپێی سیستمێکی یەکسانی دادپەروەرانەترو بێلایەنانەتر هەڵببژێرن. بۆ ئەو مەبەستە لەمەودوا ژمارەی نوێنەرانی هەموو گەل دەبن بە (300) کەس... لەگشت هەڵبژاردنێکدا هەر پیاوێك کە تەمەنی لەسەرووی (21) ساڵیەوە بێت، مافی هەڵبژاردنی هەیە)[٣١].

هەمدیسان هەر ئینگلیستان بوو، کە دوای شۆڕشی شکۆمەندی "1688" لەمیانی پرۆسەیەکی ئاشتیانەو پلە بەپلەی گۆڕانە ناوخۆییەکان، دوور لەرووبەڕووبوونەوەی توندوتیژانەو دوور لەگوشارو دواکەوتن، حکومەتی پادشایی پەرلەمانی لەجێی حکومەتی پادشایی (مەشروتە) پیادەکردو دیموکراسیی گەشەسەندوو جێی دیموکراسیی سنوورداری گرتەوە.

پرۆسەی بەدیموکراتیکبوون تەنانەت لەفەرەنساش، کە لەزۆر رووەوە پێشەنگی وڵاتانی دیکەی ئەوروپا بوو، زۆر ناهاوسەنگتر دەچووە پێشەوە. شۆڕشی "1848" کە دەیویست دیموکراسی بەخورتی پیادە بکات، بەخێرایی تێکشکاوو سەرەنجام بەدروستبوونی دکتاتۆرێکی قەیسەریانەی تازە (ئیمپراتۆریای دووەمی ناپلیۆنی سێیەم) تەواو بوو. لەئینگلیستان دوایین دکتاتۆریی قەیسەریانە[**]، دکتاتۆریەتی (کرۆمویل 1599-1658[***]) بوو، کە ئەوەش پەیوەندیی بەرابردوویێکی دوورەوە هەبوو، بەڵام لەفەرەنسا ئیمپراتۆریەتی ناپلیۆن تەنها ماوەیەکی کورت دوای (کۆماری ژاکوبن[****]) هاتەکایەوە، کە هەلومەرجێك دروست بوو هەستێکی دژەدیموکراتیو دژە لیبراڵی توندی لەنێوان نووسەرانی ئەو سەردەمە ورووژاند. ئەو هەلومەرجە ماوەیەکی زۆر درێژی کێشاو کاریگەریەکی زۆری کردە سەر ئەو باسەی کە داخۆ گۆڕینی دەوڵەتی لیبراڵ

** Caesarian: قەیسەریانە.

*** Olivere Cromwell: رێبەری باڵی بەرهەڵستکاری پادشا لەشۆڕسی ئینگلیستان.

**** Jocobin: رادیکاڵترین حزبی سیاسی لەشۆڕشی گەورەی فەرەنسا کە دانتۆنو رۆبسپیر دوو لەرێبەرانی بوون.

بۆ دەوڵەتی دیموکراتیك مەیسەر دەبێت، یان ئەگەر مەیسەر بوو مایەی پەسەندە. کەموزۆر هەموو نووسەرە کۆنسەرڤاتیڤەکان کە لەتێڕوانینەکانیاندا نیشانەیەك لەبۆچوونەکانی بیرمەندە کلاسیکەکان، بەتایبەت بۆچوونەکانی (ئەفلاتون) بەدیدەکرا، لەسەر ئەو خاڵە هاودەنگ بوون کە دیموکراسیو زۆرداری دووڕووی یەکن، بەبڕوای ئەوان (دکتاتۆریەت) بەرهەمێکی ترسناکی ئەو پشێویو بێبەندوباریە بەربڵاوەیە، کە لەئەنجامی خاووخلیچیو نەبوونی ناکارایی (کۆماری خەڵك خەڵەتێن) دێتە کایە. (تۆکڤایل 1805-1859[*****]) لەدوا لاپەڕەکانی (دیموکراسی لەئەمریکا) بەمشێوەیەی خوارەوە پێشبینیی گرنگی خۆی دەربڕیووە:

(هەوڵدەدەم بخەمە بەرچاوم، داخۆ ئەمجارە چەوسانەوە لەپشت چ پەردەو لەدوای چ رووخسارێکی نوێوە خۆی دەردەخا، یەکەمجار حەشامەتێکی بێژماری خەڵکانی هاوشێوەو یەکسان دەبینم، کە بەردەوام بەدوای هەندێك خۆشیی بچووكو بێبایەخ عەوداڵ دەبن تا دڵو گیانی خۆیانی پێخۆش بکەن... ئەم خەڵکانە لەژێر سایەو قەدەری دەسەڵاتێکدا دەژین کە پاسەوانیانەو هەر بەتەنهاش خۆشنوودیو دابینکردنی ئایندەی ئەوانی لەئەستۆدایە)[٣٢].

رووخانی خێرای کۆماری کەمخایەنی "1848"و جێگرتنەوەی لەلایەن ئیمپراتۆریی دووەم، پێدەچوو پێشبینیەکانی ئەو لێکۆڵەرە دووربینەی (دیموکراسیی ئەمریکا) بسەلمێنن.

لەسەرانسەری سەدەی نۆزدەدا دوو رەوتی بەلیبراڵیبونو بەدیموکراتیبوون پێ بەپێی یەکدی بەرەو کامڵبوونو پێگەیشتن دەچوون. لەهەر شوێنێکدا گەشەپێدانی مافی دەنگدان وەك پێویستیەك بۆ دەوڵەتی لیبراڵ بزاندرابوا، ئەوا ئەو دوو رەوتە ملبەملی یەك بۆ پێشەوە دەچوونو لەهەرجێیەکیش مافی دەنگدانیان بەکۆسپێك لەبەردەم پێشکەوتنی دەوڵەتی لیبراڵ بزانیبایەو پێیانوابوایە کە مافی دەنگدان نەك پەرە بەئازادی نادات، بەڵکو سنووردارتریشی دەکات، ئیدی ئەو دوو رەوتە دووشتی لەیەکجیا بوون.

***** Alexis De Tocgueville: سیاسەتمەداری فەرەنسی لەنیوە سەدەی نۆزدە.

بەمشێوەیە ئەو وەڵامە جیاوازانە کە پەیوەست بوون بەپەیوەندیی لیبراڵیزمو دیموکراسی، درزو کەلەبەریان خستە نێوان لیبراڵەکان: لەلایەك لیبراڵە رادیکاڵەکان کە هەم لیبراڵ بوونو هەم دیموکرات، لەلایەکیدی کۆنسەرڤاتیڤەکان کە دیموکرات نەبوونو هەرجۆرە پەرەسەندنێکی مافی دەنگدانیان بەلاوازکردنی ئازادیەکان دەزانیو بەبەردەوامی دژایەتیان دەکرد. لەنێوان دیموکراتەکانیش کەلەبەرێکی لەوجۆرە دروست بوو.

لەڕووبەڕووبوونەوەی دیموکراتە لیبراڵەکان لەبەرامبەر دیموکراتە نالیبراڵەکان، دیموکراتە نالیبراڵەکان زیاتر بەپرسی دابەشکردنی دەسەڵات خەریکبوون تاسنووردارکردنی. کێشەی ئەوان زیاتر بۆ پێکەوەنانی حکومەتە خۆجێییەکان بوو، تادابەشکردنی دەسەڵاتەکانی حکومەتی ناوەندی، ئەوان پتر سەرگەرمی بەشبەشکردنی ئاسۆیی دەسەڵاتەکان بوون تابەشبەشکردنی ستوونی ئەو دەسەڵاتانەو زیاتر بەتەنگ کۆنترۆڵکردنی قەڵەمڕەوە گشتیەکانەوە بوون، تا داکۆکیکردنێکی شێلگیرانە لەقەڵەمڕەوە تایبەتیەکان.

هەروەك کە بزاڤی تێکۆشان بۆ گەشەپێدانی مافە سیاسیەکان سەبارەت بەدەستەبەرکردنی مافی دەنگدانی هەمەگیر، قۆناغە تاڕادەیەك جیاجیاو کەمخایەنەکانی خۆی تەی دەکرد، لیبراڵە دیموکراتەکانو دیموکراتە لیبراڵەکانیش تادەهات وردە وردە پتر لەیەك نزیك دەبوونەوە.

دیموکراتە نالیبراڵەکانیش زیاتر خۆیان لەنزیك بزووتنەوە سۆسیالیستە سەرەتاییەکانەوە دەبینیەوە، ئەگەرچی پەیوەندیی نێوانیان بەلایەنی زۆر پەیوەندیەکی تێکەڵ بەپێشبڕکێو رکەبەری، وەك ئەوەی حزبی (ماتسینی*) لەئیتاڵیا بوو. بەمشێوەیە، دیموکراتە نالیبراڵەکانو لیبراڵە کۆنسەرڤاتیڤەکانیش تاڕادەی ناکۆکی لەیەکدی دوور کەوتنەوە.

لەڕوانگەیەکی گشتیەوە دەکرێت پەیوەندیی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی بەسێ شێوە لێکبدەینەوە:

1- لیبراڵیزمو دیموکراسی لەگەڵ یەکدیدا کۆکنو بەوپێیە پێکەوەژیانی هەردووکیان شیاوو مەیسەر دەبێت، واتە دەشێت دەوڵەتێك هەم لیبراڵ بێتو

* G. Mazzini: لەڕێبەرانی بزاڤی ئازادیبەخشی نەتەوەیی ئیتاڵیاو سەرۆکی حکومەتی کاتی (کۆماری رۆما- ١٨٤٩ز).

هەمیش دیموکراتیك. هەڵبەتە ئەمە بەواتای نادیدەگرتنی دروستبوونی دەوڵەتگەلی لیبراڵی نادیموکراتیك یان دیموکراتیکی نالیبراڵ نیە (هەروەك کە لیبراڵە کۆنسەرڤاتیڤەکان دەوڵەتی چەشنی یەکەمو دیموکراتە رادیکاڵەکانیش دەوڵەتی چەشنی دووەمیان مەبەستە).

2- لیبراڵیزمو دیموکراسی دوو دژەتێزن، بەو مانایەی کە پەرەسەندنی زیاد لەئەندازەی دیموکراسی دەبێتە هۆی لەنێوچوونی دەوڵەتی لیبراڵ (ئەمە پاساوی لیبراڵە کۆنسەرڤاتیڤەکانە) یان بەو مانایەی کە دەستەبەرکردنی دیموکراسی بەشێوەیەکی تەواو، تەنها لەدەوڵەتێکی کۆمەڵایەتیدا مەیسەر دەبێت کە وازی لەدەوڵەتی کەمینە هێنابێت (ئەمە پاساوی دیموکراتە رادیکاڵەکانە).

3- لیبراڵیزمو دیموکراسی وەك پێویستیەك بەیەکەوە بەستراون، بەو مانایەی کە تەنها دیموکراسی دەستەبەرکردنی ئامانجەکانی لیبراڵ بەشێوەیەکی تەواو مەیسەر دەکاتو دیموکرسیش تەنها لەدەوڵەتی لیبراڵدا دەستەبەر دەبێت.

کەوایە دەشێت پەیوەندیی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی بەمانای فراوانیەوە بەمشێوەیەی خوارەوە بێت:

1- مەیسەربوونی پێکەوەژیانی لیبراڵیزمو دیموکراسی.
2- مەیسەرنەبوونی پێکەوەژیانی لیبراڵیزمو دیموکراسی.
3- پێویستیی پێکەوەژیانی لیبراڵیزمو دیموکراسی.

لەوکاتەیەوە کە دیموکراسی وەك شێوازێکی حکومەت بەیەکسانی لەگەڵ لیبراڵیزمو لەگەڵ سۆسیالیزمیش هەماهەنگ بووە، دەکرێت توێژینەوەو هەڵسەنگاندنی نێوان دیموکراسیو سۆسیالیزمیش لەچوارچێوەیەکی وەك یەکدا ئەنجام بدرێت:

یەکەم: مەیسەربوونی پێکەوەژیانی دیموکراسیو سۆسیالیزم.

دووەم: مەیسەرنەبوونی پێکەوەژیانی دیموکراسیو سۆسیالیزم (دیدگای دیموکراتە لیبراڵەکانو هەروەها دیدگای لایەنگیری ئەودیوی دیکەی خولیاش، واتە لایەنگرانی دکتاتۆریی پرۆلیتاریا).

سێیەم: پێوستبوونی پێکەوەژیانی دیموکراسیو سۆسیالیزم (دیدگای تیۆریسیەنو بزووتنەوەکانی سۆسیالدیموکراسی)، بەو مانایەی کە دیموکراسی

تاكە ئامرازێكە بۆ هێنانەدیی سۆسیالیزم، سۆسیالیزمیش بەتاكە ڕێگای بەئەنجامگەیاندنی راستو دروستی پرۆسەی دیموكراسی دەژمێردرێت.

١١

سەرەڕۆیی زۆرینە

ئالێكسی دوتۆكڤایلو (جۆن ستورات میل 1807-1873[*]) دوو نووسەری سەركەوتووی لیبراڵ لەسەدەی نۆزدەو هەریەك نوێنەری باڵێك لەلیبراڵیزمی ئەوروپایی بوون: باڵی كۆنسەرڤاتیڤو باڵی رادیكاڵ. ئەو دوو نووسەرە هاوسەردەمە، ئاشناو ستایشدەری یەكدی بوون، (تۆكڤایل، دووساڵ لەمیل بەتەمەنتر بوو), میل لە(لەندەن رێڤیو[**]) كە بڵاوكراوەیەكی رادیكاڵە ئینگلیزەكان بوو، هەڵسەنگاندنێكی دوورو درێژی لەسەر بەرگی یەكەمی (دیموكراسی لەئەمریكا) نووسییو لەكتێبەكەشیدا كە لەسەر دیموكراسیی نوێنەرایەتی بووو دوای مردنی تۆكڤایل لەساڵی "1861" بڵاوكرایەوە، دیسان باسی (شاكاری مەزن)ی دۆستەكەی خۆی كردۆتەوە، (تۆكڤایل)یش كاتێك لەسەرە مەرگدا نامیلكەی (میل)ی لەمەڕ ئازادی پێگەیشت، بەمشێوەیە بۆی نووسی: (گومان لەوەدا نیە ئێوە هەمیشە ئاگاداریتان لەوە هەبووە، كە بۆ توێژینەوەی قەڵەمڕەوی ئازادی، بێجگە لەدەستنانە نێودەستی یەكدیو پێكەوەهەنگاونان بۆ پێشەوە، چارەیەكیدیمان نیە)٣٥.

وێڕای فەرهەنگو نەریتو خولقو خووی جیاجیای ئەو دوو نووسەرە، نووسینەكانیان بەڕوونی دوو تێڕوانینی هاوبەشی نەریتی بنچینەیی

* John Sturt Mill: فەیلەسووف، ئابووریناسو سیاسەتوانی ئینگلیزی.

** London Review

لیبراڵیزمی ئەوروپی، لیبراڵیزمی بریتانیو لیبراڵیزمی فەرەنسی نیشان دەدەن.

تۆكاڤیل ساڵەها خەریكی لەسەر راوەستانو لێكۆڵینەوەی چەمكی دیموكراسی لەكۆمەڵگای نوێو رووڵەداهاتوو بوو. میلیش، كە لەئینگلیزەكان زیاتر پەیوەندی بەوڵاتانی دیكەوە هەبوو، شارەزایی لەسەر ئەندیشەی فەرەنسیو لەهەمووش پتر ئەندیشەی (كانت 1798-1857[***]) هەبوو.

تۆكڤایل بەرلەوەی دیموكرات بێت لیبراڵ بوو، ئەو بەتوندی لەسەر ئەوباوەڕەبوو، كە پێویستە ژیانی كۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای ئازادی جێگیر بێتو لەئازادیدا، بەتایبەت ئازادیی ئاینیو ئەخلاقی بنەوان بگرێت، (كەمتر گرنگی بەئازادیی ئابووری دەدا). لەگەڵ ئەوەشدا، تۆكڤایل تێگەیشت كە ئەو شۆڕشو هەوڵە خێراو بەردەوامانەی كە سەدەیەك بۆ گەیشتن بەدیموكراسی هەن، ئیدی هیچشتێك ناتوانێت رێیان لێبگرێتو بیانوەستێنێت. ئەو لەپێشەكی هەوەڵین بەشی (دیموكراسی لەئەمریكا)دا "1835" ئەو پرسیارە دەخاتەڕوو:

(ئایا كەسێك هەیە پێیوابێت دیموكراسی، كە سیستەمی دەرەبەگایەتی لەنێوبردووەو بەسەر پادشاكاندا سەركەوتووە، تازە لەبەرامبەر چینە مامناوەندیو دەوڵەمەندەكان پاشەكشە بكات؟ ئایا دیموكراسی كە ئێستا زۆر بەهێز بووەو دوژمنەكانیشی بەپێچەوانە زۆر لاوازن، لەجووڵە دەكەوێت؟)٣٦.

تۆكڤایل دەیگوت لەنووسینی ئەو كتێبەدا لەژێر كاریگەریی جۆرە تاسانێكی فیكریدا بوو، تاسانێك لەبینینی ئەو دیمەنانەی (شۆڕش) كە بێوچان هەموو كۆسپو بەربەستەكانی دەبڕیو تەنانەت بەنێو ئەو كەلاوانەدا كە خۆی دروستیكردبوون، هەروا بۆ پێشەوە دەڕۆیشت. تۆكڤایل بۆ

*** A. Conte: فەیلەسووفی فەرەنسی، بنیاتنەری فەلسەفەی پۆزیتیڤیزم.

دەرککردنی ماهیەتی کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك، چەندینجار سەفەری بۆ ئەمریکا (وڵاتی تەواو جیاواز لەگەڵ ئەوروپا) کردووەو لەوێدا (سیمای راستەقینەی دیموکراسی) بەچاوی خۆی تەماشا کردبوو. ئیدی لەوە بەدواوە تاکۆتایی تەمەنی خۆی هەر سەرقاڵو مژوولی ئەو پرسیارە بوو کە: (ئایا ئازادی دەتوانێت لەکۆمەڵگای دیموکراتیکدا جێگیرو پایەدار بمێنێتەوەو ئەگەر دەتوانێت بمێنێتەوە بەچ شێوەیەکە؟).

دیموکراسیی لای تۆکڤایل، بەدووجۆر لێکدراوەتەوە، لایەنێکی واتە ئەو جۆرە حکومەتەی کە بەپێچەوانەی حکومەتی (ئەرستوکراتەکان[****]) هەموو خەڵك لەکاروبارە کۆمەڵایەتیەکاندا بەشداریان هەیەو هاوبەشن، لەلایەنی دیکەوە لەسەر ئەو کۆمەڵگایە، کە لەئامانجی یەکسانییەوە ئیلهام وەردەگرێت، چاودێرو جێگیرە. کۆمەڵگایەك کە سەرەنجام پێکهاتە کۆمەڵایەتیە کۆنەکان کە لەسەر زنجیرەیەك پلەو پایەی لەگۆڕاننەهاتوو جێگیرن، تێکدەشکێنێت. لەڕاستیدا تۆکڤایلیش وەك میلی برادەری پێیوابوو کە دیموکراسی وەك حکومەت مەترسیی باڵادەستیو سەرەڕۆیی زۆرینەی بەدواوەیە، چونکە دیموکراسی لەمانای بەدیهێنانی پلە بەپلەی ئامانجە یەکسانیخوازەکاندا مەترسیی هاوشێوەکردنی تاکەکانو نەمانی (هەمەچەشنی) لەگەڵدایە، مەترسییێك کە لەماوەی درێژخایەندا تاکڕەوی لێدەکەوێتەوە. تۆکڤایل پێیوابوو کە دیموکراسیو تاکڕەوی دوو شێوەی جۆراوجۆری سەرەڕۆیینو لەگەڵ ئەو جیاوازیانەش کە لەنێوانیاندا هەیە هەردووکیان رەتکەرەوەو دژی ئازادین. ئەو راستیەی کە تۆکڤایل لەهیچشوێنێکی کتێبەکەیدا ئەو دوو مانایەی دیموکراسی وەك پێویست لێکجیا نەکردۆتەوە، لەوانەیە ببێتە هۆی داوەریی جیاجیا، تەنانەت دژبەیەك سەبارەت بەتێڕوانینی ئەو لەسەر دیموکراسی. هەرکاتێك مەبەست لەدیموکراسی، ستایشکردنی بەهای یەکسانیی کۆمەڵایەتیو سیاسی یان

**** خانەدان: ئەرستوکرات.

یەکسانکردنی هەلومەرج بۆ هەموو خەڵكو گوێنەدان بەئازادی بێت، نەك کۆمەڵێك لەبنەماو بەشداریکردنی رێکخراوەییو بەبنەماکراوی خەڵك لەدەسەڵاتی سیاسی، ئەوا لەوکاتەدا تۆکڤایل لیبراڵێکی تاسەر ئێسقانە. ئەو تەنانەت بۆ تاوێکیش لەبەگرنگترو باشتردانانی ئازادیی تاك لەبەرامبەر یەکسانیی کۆمەڵایەتی دڵ لەدڵ نادات، ئەمە لەکاتێکدا دڵنیاشە لەوەی کە گەلانی دیموکرات تەنانەت ئەگەر مەیلو هەوەسێکی سروشتیان بەئازادیەوە هەبێت، لەهەمانکاتدا ئارەزووو شۆرو شەوقێکی (زۆر لەتێربووننەهاتووو هەمیشەییو بەردەوام) یان لەیەکسانیەوە هەیە: (ئەوان یەکسانیان لەئازادیدا دەوێت)، بەڵام مادام ناتوانن ئەوە بەدەست بێنن (هەروا خوازیاری یەکسانین لەکۆیلەتیدا)[٣٧]. ئەو گەلانە لەگەڵ هەژاریو نەبوونیدا دەگونجێن، بەڵام بەرگەی حکومەتی ئەرستوکراتەکان ناگرن.

تۆکڤایل فەسڵی حەوتەمی لەیەکەمین بەشی (دیموکراسی لەئەمریکا) تەرخان کردووە بۆ لێکۆڵینەوەی سەرەڕۆیی زۆرینە.

(بنەمای حکومەتی زۆرینە بنەمایەکی یەکسانیخوازانەیە کە تێیدا پشتیوانی لەباڵادەستبوونی چەند تاکێك بەسەر تاکێکدا دەکاتو لەسەر ئەو بنەمایە جێگیرە کە -عەقڵو ژیریو بیرکردنەوەی کۆمەڵە کەسێك لەهی یەك کەس زیاترەو ژمارەی یاسادانەران لەچۆنیەتیی هەڵبژاردنیان بەبایەخترە-، ئەمە هەمان بنەمای تیۆری یەکسانی مێشکەکانە)[٣٨]. دەسەڵاتی بێسنووری زۆرینە زۆر پاشهاتو کارەساتی زیانبەخشی لەگەڵدایە، کارەساتی وەك ناجێگیریی دەزگای یاسادانان، بەکارهێنانی تاکڕەوانەی دەسەڵات لەلایەن ناوەندە فەرمیەکان، هاودەنگبوونی بیروڕاو بۆچوونەکانو کەمبوونی ژمارەی کەسانی شایستە لەکاروبارە سیاسیەکاندا.

بۆ لیبراڵێکی وەك تۆکڤایل، دەسەڵات- جائەو دەسەڵاتە هی تاك بێت یاهی کۆمەڵ- هەمیشە بەڵایەکەو باشترینو گرنگترین بیرکردنەوەی سیاسی ئەوەیە کە زیاتر بیر لەشێوەی کۆنترۆڵکراوو سنوورداری دەسەڵات بکەینەوە تابیرکردنەوە لەوەی داخۆ بەدەست چ کەسانێکەوەیە. باشیو خراپیی

حکومەتەکان بەکەموزۆری ژمارەی ئەوانەی کە حکومەت بەڕێوەدەبەن هەڵناسەنگێندرێت، بەڵکو بەگەورەیی یان بچووکی سنوورو پانتایی کارو ڕەفتارەکانی حکومەت هەڵدەسەنگێندرێت: (دەسەڵاتی ڕەها، لەبنەڕەتدا دەسەڵاتێکی ناپەسەندو ترسناکە... کەوایە هیچ دەسەڵاتێك لەجیهاندا نیە، کە بێچەندوچوون شایەنی ئەو شکۆو ڕێزلێگرتنە بێت یان خاوەنی مافێکی ئەوەندە پیرۆز بێت، کە بمانەوێت بەبێهیچ کۆنترۆڵو سنووربەندیەك حکومەت بکات. بەوپێیەی هەرکاتێك ئەگەر حکومەتێکمان بینی کە دەسەڵاتو مافی هەموو کارێکی هەبوو، جا ئەو حکومەتە حکومەتی خەڵك بێت، یان هی تاك، دیموکراسی بێت، یان حکومەتی ئەرستۆکراتەکان، کۆماری بێت یان حکومەتی پادشایی بەکورتی هەر ناوێکیدی لێبنێین، ئەوا دەڵێین: هەوێنی سەرەڕۆیی لێرەوەیەو ئیدی بەناچاری بەدوای دۆزینەوەی ئەو یاسایانەدا دەگەڕێین کە بتوانین لەپەنایاندا بژین)[٣٩].

تۆکڤایل پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کە سەرەنجام ناتواندرێت ئامانجی لیبراڵ لەگەڵ ئامانجی یەکسانیخوازانە هاوجووتو هەماهەنگ بکرێت، چونکە لەهی یەکەمدا هیچشتێك لەسەربەخۆیی هزریو ئەخلاقیی تاك بەهادارتر نیە، لەکاتێکدا لەحاڵەتی دووەمدا تاکەکان تاڕادەیەك زۆر ئارەزووو سەلیقەو نیازو پێگەی کۆمەڵایەتیی وەکیەکیان هەیە.

ئەو قەت ئومێدێکی ئەوتۆی بەمانەوەو پایەداری ئازادی نەبوو لەکۆمەڵگەی دیموکراتیکدا. ئەوەشی دەسەلماند کە ئیدی خەڵکی هاسەردەمیو نەوەکانی داهاتوو بەرگەی کۆیلەییو ملکەچی ناگرنو چیدی بەوە رازی نابن. لەلاپەڕە هەرگیز لەبیرنەکراوەکانی کۆتایی بەشی دووەمی (شاکاری مەزن)ی خۆیدا کە لەساڵی "1840" بڵاوکرایەوە، پێشبینی ئەوە دەکات کە دیموکراسی بۆ دژایەتیکردنی خۆی دەشکێتەوە، چونکە دیموکراسی لەشێوەی حکومەتێکی سەقامگیرو لەگشتجێیەك ئامادە، خۆی هەڵگری هەوێنێکی تازەی سەرەڕۆییە. ئەو بەوردبوونەوە لەچەمکی کۆنی دیموکراسی کە کۆنستان لێی دوودڵو بەدگومان بوو، هەروەها

بەلەبەرچاوگرتنی تێڕوانینی ڕۆسۆ سەبارەت بە(خواستی گشتی) دەنووسێت:(خەڵکی ئەم سەردەمەی ئێمە حکومەتێکیان مەبەستە کە یەکپارچە خاوەنی تواناو پاسەوانو داکۆکیکەری کۆمەڵگا بێت، لەهەمانکاتدا لەلایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرابێت. بەمشێوەیە ناوەندی دەسەڵاتو حاکمیەتی خەڵك تێکەڵی یەکدی دەبنو دەرفەتێك بۆ خەڵك دەرەخسێت کە هەست بەئاسوودەیی خۆیان بکەن.

خەڵك لەو حاڵەتە بەوە دڵی خۆی خۆش دەکات کە خۆی ئەوانەی هەڵبژاردوون، لەوجۆرە سیستمەدا هەمیشە هاوڵاتیان وابەستەی حکومەتن، مەگەر هەر ئەوەندە وابەستە نەبن تا کارگوزارانی حکومەت هەڵدەبژێرنو دوای ئەوە دووبارە دەگەڕێنەوە بۆسەر وابەستەیی پێشوویان)[٤٠].

دیموکراسی بەمانای بەشداریکردنی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەدەسەڵاتی سیاسی، خۆی لەخۆیدا بەهیچشێوەیەك ڕێگاچارەیەکی کاریگەر نیە بۆ پێشگیری لەداشکانو کەمبوونەوەی لەسەرخۆی ئازادی لەکۆمەڵگا. تۆکڤایل تاکۆتایی باسەکەی خۆی جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە: (هەرگیز نابێت چاوەڕێی ئەوەبین کە بەپشتبەستن بەدەنگی دەنگدەران، حکومەتێکی لیبراڵی پڕ جموجۆڵو شایستە بێتەدی)[٤١].

بەبڕوای تۆکڤایل یەکەمین شت دەبێت پەیڕەوی لەڕێنوێنیە کلاسیکیەکانی نەریتی لیبراڵ بکەینو لەهەمووی گرنگتر داکۆکی بکەین لەهەندێك ئازادیی تاکەکەسی وەك ئازادیی چاپەمەنیو کۆڕوکۆبوونەوەو بەشێوەیەکی گشتی لەهەموو ئەومافانەی تاك، کە دەوڵەتە دیموکراتیکەکان گەرەکیانە لەژێر ناوی بەرژەوەندیە گشتیەکان فەرامۆشیان بکەن، دووەمیش هەموو ئەو پێوەرانە کە لانیکەم یەکسانیی تاکەکان لەبەرامبەر یاسا مسۆگەر دەکەن لەبەرچاوبگرینو دوایین شتیش چڕبوونەوەو ناوەندگەرێتیی دەسەڵات لەناو ببەینو نەیهێڵین.

تۆکڤایل بەرلەوەی دیموکرات بێت، لیبراڵ بوو، هەر لەبەرئەوەش هەرگیز بەلای سۆسیالیزمدا نەشکایەوە، بەڵکو بەپێچەوانەوە چەندینجار ناکۆکیو

دژایەتیی توندی خۆی لەگەڵ سۆسیالیزم دەربڕیوە. دەشێت مرۆڤ لەیەککاتدا هەم لیبراڵو هەم دیموکرات، هەروەها دەتوانێت دیموکرات بێتو سۆسیالیستیش بێت، بەڵام لیبراڵو لەهەمانکاتدا سۆسیالیست بێت شتێکی فرە ئەستەمو نەشیاوە. تۆکڤایل لەبەراوردکردنی دیموکراسیو ئامانجە گرنگەو بەرزەکانی ئازادیدا، کەسێکی دیموکرات نەبوو، بەڵکو تەنها لەبەرامبەر سۆسیالیزم داکۆکی لەدیموکراسی دەکرد، چونکە سۆسیالیزمی بەڕەنگدەرەوەی دەوڵەتی ئەو کۆمەڵە خەڵکە دەژمارد، کە ئامانجیان هێنانەکایەی کۆمەڵگەیەکە کە تاکەکانی لەبەیانییەوە تاشەو ڕەنج دەکێشنو ئارەق دەڕێژن، نەك پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتی. ئەو لە(12)ی مانگی سیپتەمبەری "1848" لەئەنجوومەنی دامەزرێنەران سەبارەت بەمافی کار، وتارێکی خوێندەوەو تێیدا کەوتە پێداهەڵدانی دیموکراسیی ئەمریکاو گوتی: (دیموکراسی لەئەمریکا بەتەواوی لەمەترسیی دەسەڵاتی سۆسیالیزم بەدوورو پارێزراوە).

قسەکانی خۆی درێژە پێدەدات: (دیموکراسیو سۆسیالیزم هچجۆرە هاوبەشیو لێکچوونێکیان نیە، ئەمانە نەك لێکجیا، بەڵکو دژی یەکن) تەنها یەك وشەی هاوبەش لەنێوانیاندا هەیە: یەکسانی. (...بەڵام جیاوازی ئەوەیە کە دیموکراسی، خوازیاری یەکسانیە بۆ هەمووان لەدەستەبەربوونی ئازادیدا، کەچی سۆسیالیزم خوازیاری یەکسانیە لەگوێڕایەڵیو پاشکۆیەتی بۆ هەمووان)٤٢.

١٢

لیبراڵیزمو ئوتیلیتاریانیزم*

میل، بەپێچەوانەی تۆکڤایل هەم لیبراڵو هەم دیموکرات بووو دیموکراسی، بەتایبەت حکومەتی هەڵبژێرداوی کە بە(حکومەتی خەڵکیش) ناوی دەبرد بەگەشەی سروشتیو دەرەنجامی بنەماکانی لیبراڵ دەزانی. لەڕاستیدا میل ئاگاداری ئەو هەڕەشانەی سەر حکومەتی دیموکراتیك بوو، بەڵام بۆ چارەسەرو ڕێگەگرتن لەو هەڕەشانە، زیاتر هیوای بەئایندەوە بەستبووو چاوی بڕیبووە پێشکەوتنی وردە وردەی دیموکراسی، تەنانەت لەنووسینەکانی دواتردا، ئەوەی قبوڵکرد کە لیبراڵیزمو سۆسیالیزم لەگەڵ یەکدا ناکۆك نین. (دەربارەی ئازادی-1859)و (حکومەتی هەڵبژێردراو-1863**) دوو بەرهەمی گرنگی میلن لەمەڕ تیۆری سیاسیەوە. تۆکڤایل تەنها نووسەرێکی سیاسیو مێژووناس بوو، بەڵام میل وێڕای ئەوانە تیۆریسیەنێکی سیاسیش بووو خولقو خووو ڕوحیەتێکی ریفۆرمیستانەتری لەوەی دۆستە فەرەنسیەکەی خۆی هەبوو.

(جێرمی بێنتام "1832-1748***") مامۆستایەکی گەورەی میل بوو لەپرسە تیۆریەکاندا. فەلسەفەی (ئوتیلیتاریانیزم- سوودمەندی)ی بێنتام، بناغەیەکی نوێی بۆ لێکۆڵینەوە لیبراڵیەکانی میل فەراهەم کرد، کە لای هیچ نووسەرێکی پێشتر بەدیی نەدەکرا.

* Utilitarianism: سوودمەندی.

** حکومەتی هەڵبژێردراو، ناوی کتێبێکی میلە کە لەساڵی ١٨٦١ چاپکراوە، بەڵام بەهەڵە ساڵی چاپکردنی ١٨٦٣ نووسراوە.

*** Jermy bentham: فەیلەسووفو تیوریسیەنی ئینگلیزیو دۆستو هاوکاری جیمز میل.

بەمشێوەیە میل تێڕوانینێکی تازەی لەلیبرالێزم خستەڕوو، بەدەربڕێنێکی وردتر، هەموو هێزو تواناکانی خۆی لەپێناو هێنانەکایەی رەوتێك بەکارهێنا، کەوا پێشبینی دەکرا دواتر ببێتە گرنگترینو بەرجەستەترین تێڕوانین لەلیبرالێزمدا.

پاساوی بووچوونەکانی پێشوو ئەوەبوو کە مادام تاك مافی سروشتیو رەوای خۆی هەیە، لەسەر حکومەتەکان پێویستە دەسەڵاتی دەوڵەت سنووردار بکەن. بێنتام لەساڵی "1795" لەوتارێکدا لەژێرناوی (هەڵە ئاژاوەگێڕیەکان)، بەتوندی رەخنەی لەراگەیەندراوی مافەکانی فەرەنسی گرتو بەشێوەیەکی گاڵتەجاڕیو تەوسئامێزەوە، لاوازیی فەلسەفیو نەبوونی لۆژیكو ناسەقامگیریو دەستەوەستانی ئەوانی لەبواری کرداریەوە خستە بەرتەشەرو پەلارەوە.

لەڕاگەیەندراوی ناوبراودا هاتبوو کە: هەموو مرۆڤەکان ئازادانە دێنە دنیاوە، بێنتام ئەو قسەیەی بەقسەیەکی بێماناو ساویلکانە ناوبردو بەوپەڕی لێبڕاویەوە رەتیکردەوە. ئەو پێیوابوو: (شتێك بەناوی مافی سروشتی یان مافێك کە لەدامەزراندنو پێکهێنانی حکومەت گرنگتر بێتو لەپێشتر بێت، یاخۆ لەبەرامبەر یان دژی مافی یاساییەوە بێت، بوونی نیەو بەماف دادەنرێت)[٤٣]. بێنتام (بنەمای سوودمەندی) وەك ئەلتەرناتیڤی نەریتی دێرینی مافە سروشتیەکان خستەڕوو. بەگوێرەی ئەو بنەمایە تاکە پێوەرێك، کە پێوستە هەر یاسادانەرێکی شایستە ئیلهامی لێوەربگیرێت ئەوەیە کە یاسا دەبێت ئەوپەڕی خۆشی**** و بەختەوەری بۆ زۆرینەی هاوڵاتیان دابین بکات. ئەمە بەو مانایەبوو کە ئەو سنووربەندیانەی پێویستە لەسەر دەسەڵاتی بەڕێوەبەرانی حکومەت دابندرێت، هیچ پەیوەندیان بەخەیاڵپڵاویی مافە سروشتیەکانەوە نیە، مافێك کە نەبوونی هەیەو نەدەکرێت بسەلمێندرێت.

بێنتام پێیوابوو کە تێڕوانینی ئەو لەڕوانگەیەکی خودیەوە سەرچاوە دەگرێت: مرۆڤ خولیای چێژو خۆشیەو لەدەست ئازارو ناخۆشیەکان

**** happiness

هەراسانە، بۆیە باشترین کۆمەڵگە ئەو کۆمەڵگەیە کە ئەوپەڕی (خۆشی) بۆ زۆرترین ژمارەی ئەندامەکانی خۆی فەراهەم بکات. بەمشێوەیە لەنەریتو رێبازی هزری (ئەنگلوساکسۆن)دا کە بێگومان پایەدارترینو روونترین کاریگەری لەپێگەیشتنی لیبرالێزمدا هەبووە. دوای بێنتام تیۆری ئوتیلیتاریانیزمو لیبرالێزم شان بەشانی یەکدی بۆپێشەوە رۆیشتنو تیۆری ئوتیلیتاریانیزم بوو بەگرنگترین پشتیوانو داکۆکیکەری تیۆری دەوڵەتی لیبراڵ.

ئەندیشەی لیبراڵ، لەمیانی گواستنەوەی لەتیۆری مافە سروشتیەکانەوە بۆ ئوتیلیتاریانیزم، تووشی قەیرانێکی قووڵ بووەوە، کە تەنانەت تا ئەمڕۆش کاریگەری لەسەر ئەو لێکۆڵینەوانەی دووبارە لەبوارەکانی مافی مرۆڤەوە لەگۆڕێدان، هەیە.

(میل)یش لایەنگری ئاشکراو بێپێچو پەنای تیۆری ئوتیلیتاریانیزمە: (بەپێی ئەو رێبازەی کە ئوتیلیتاریانیزم یان پرەنسیپی "هەرچی زیاتر خۆشی"ی وەك بنەمایەکی لایەنە ئەخلاقیەکان قبوڵ دەکات، رەفتاری مرۆڤ ئەوکاتە رەفتارێکی راستو دروستە کە پەرە بە"خۆشیەکان" بدات، ئەوکاتەش هەڵەو نادروستە کە خۆشیەکان پایەماڵو لەنێودەبات)[٤٤].

بەپێی لێکدانەوەی میل، (خۆشی) لای بێنتام هاومانای (چێژ) یانەبوونی ئازارەو (ناخۆشی)یش واتای ئازار، یان نەبوونی (چێژ) دەگەیەنێت. میل پاساوی دەهێنایەوە کە ئوتیلیتاریانیزم جۆرە رێبازێکی ئەخلاقیە، کە هەرخۆی رەخنەی لەگشت جۆرە مەرجێکی سروشتو ئەخلاقی هەیە، مەگەر ئەوەی کە ئەو مەرجە پەیوەندی بەمەسەلەی ئازارو چێژەوە هەبێت. ئەو دەیگوت لەو تیۆرەدا مەبەست لەئوتیلیتاریانیزم، سوودمەندیی کۆمەڵایەتیە نەك سودمەندیی بەرژەوەندیی تایبەتی تاکێك لەپەیوەندیەکانیدا لەگەڵ تاکەکانی دیکەی کۆمەڵ. بەبڕوای ئەو تیۆری ئوتیلیتاریانیزم (سوودمەندی) تەنها تایبەت نیە بە(خۆشیی تاکە کەسێکەوە، بەڵکو تایبەتە بەخۆشیی گشت تاکە هاوبەرژەوەندەکان)، کە ساخکردنەوەی ئەوەش پێویستی بە(داوەرێکی بێلایەنو سەرڕاست)ەوە هەیە[٤٥].

بەمتەرزە، میل دالْغەی گەڕانەوەی بۆ تیۆری مافی سروشتی (وەك بناغەو هۆکارێك بۆ سنووردارکردنی دەسەڵاتی دەوڵەت) بەلاوەنا. (تێڕوانینی ئەوو رەخنەی بێنتام سەبارەت بەمافە سروشتیەکان هاوشێوەن)، میل لەپێشەکی کتێبەکەیدا، (دەربارەی ئازادی) کە لەو کتێبەدا بنەماسەرەکیەکانی رێنوێنیەکانی خۆی دارِشتووە، ئەو خاڵە بەڕوونی دەخاتەڕوو: (دەبێت بڵێم، من لەهەر ئیمتیازێك کە رەنگە لەپای جەختکردنەوەم لەچەمکی مافی رووکەش وەك ئەو مافەی کە لەسەر بنەمای سوودمەندیەوە دێتەدی، پێمبڕێت، چاو دەپۆشم. من پێموایە سوودمەندی دوای داوەریی هەموو مەسەلە ئەخلاقیەکانە، هەڵبەتە سوودمەندی بەواتای فراوانیەوە، کە لەسەر بەرژوەندیە پایەدارەکانی مرۆڤ، وەك بوونەوەرێکی لەحاڵەتی پێشکەوتندا جێگیربێت)[٤٦] .

میل بەبایەخدانو لێکۆڵینەوەی چەمکی ئازادیی نێگەتیڤ، درێژەی بەنەریتی لیبراڵ دا. لەو نەریتەدا ئازادی بریتیە لەوەی کە هیچ هێزێکی دەرەکی رێگە لەتاکەکانی کۆمەڵگە (جا ئەوە چ وەك تاکەکەس، چ وەك گروپی یەکانگیر) ناگرێت لەو کارەی کە خۆی حەزی لێیە بیکات، یان ناچاری بکات بەئەنجامدانی کارێك کە خۆی نایەوێت بیکات.

بەمشێوەیە، میل دەیەوێت بنەمایەك دابڕێژێت، کە بەپێی ئەو بنەمایە بتواندرێت دوو قەڵەمڕەو ساخ بکرێنەوە:

قەڵەمڕەوی یەکەم: ئەوەیە کە تیایدا دەوڵەت دەتوانێت بەپێی یاسا، ئازادیەکانی تاك سنووردار بکاتو قەڵەمڕەوی دووەمیش پێچەوانەی هی یەکەمەو ئەو قەڵەمڕەوەیە کە تاکەکان یان گروپەکان دەتوانن بەدوور لەدەستتێوەردانەکانی دەسەڵاتی دەوڵەت رەفتارو هەڵسوکەوت بکەن، بەواتایەکی دیکە (میل) هەوڵ دەدات لەنێوان قەڵەمڕەوی تایبەتو قەڵمڕەوی گشتیدا تخووبێك دابنێت، بەشێوەیەك کە ئازادیەکانی تاك دوور لەدەست تێوەردانی دەسەڵاتی دەوڵەت، دابینو دەستەبەر بکرێن، لەهەمانکاتدا قەڵەمڕەوی ئەو ئازادیە تائەوڕادەیە کە لەنێوان

بەرژەوەندیەکانی تاكو بەرژەوەندیە گشتیەکاندا ناکۆکی نەهێنێتە کایە، پەرەی پێبدرێت. بنەمای پێشنیازکراوی میل بەمشێوەیەیە:

(تاکە پاساوێکی پەسندکراو سەبارەت بەدەستتێوەردان لەئازادیی کارو چالاکیی هەر ئەندامێکی کۆمەڵگا، بریتیە لەپاراستنی تاك، تەنها پاساوێکی یاسایی بۆ سەپاندنی دەسەڵاتێك کە پێچەوانەی خواستی هاوڵاتیی کۆمەڵگەی شارستانی بێت، ئەوەیە کە رێ لەزیانگەیاندن بەئەندامانی دیکەی کۆمەڵگە بگیردرێت)[٤٧] .

میل لەو بنەمایە ئەو ئەنجامە هەڵدەهێنجێت کە:

هەرکاتێك ئەگەر رەفتاری تاکێك زیانی بەتاکەکانی دیکە گەیاند، ئەوا لەڕووی یاساوە بەڵگەی ئاشکرا* دەکەوێتە بەردەست بۆ سزادانی، هەرکاتێکیش کە سزادانی یاسایی بەدڵنیاییو بێپێچو پەنا جێبەجێ نەکرێت، ئەوا رەنگدانەوەیەکی خراپو ناخۆشی بۆ هەمووان دەبێت)[٤٨] .

میل بەو شیکردنەوەیە دەیەوێت مافو دەسەڵاتی دەوڵەت لەبچوکترکردنی (قەڵمڕەوی ئازادیەکانی تاك) سنووردار بکات، ئەو قەڵەمڕەوەی کە تاك تێیدا لەهەڵبژاردنو گرتنەبەری هەر رێگاو رێبازێك ئازادە. تێدەکۆشێت مافو دەسەڵاتی دەوڵەت بەشێوەیەك سنووردار بکات، کە نەتوانێت هاوڵاتیان ناچاری ئەنجامدانی کارێك بکات کە مەیلیان لێنیە، یان بەپێچەوانە رێی ئەنجامدانی کارێکیان لێبگرێت کە خۆیان دەیانەوێتو ئەو مافو دەسەڵاتە تەنها لەچوارچێوەی رەفتاری دەرەکی(دەربڕینی کانت) بەفەرمی بناسێت. بەواتایەکیدیکە، تەنها کاتێك دەوڵەت دەتوانێت دەخالەت لەڕەفتارەکانی تاکدا بکات (ئەویش بەپێی یاسا) کە پێشبینی ئەوە بکرێت تاك لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندیە تایبەتیەکانی خۆی بەرژەوەندیی خەڵکی دیکە پێشێل بکات. بەمشێوەیە تاك لەهەرجۆرە دەستدرێژیەکی دەسەڵاتی دەوڵەت پارێزراوە تا ئەوشوێنەی کە رەفتارەکانی زیان بەخەڵکی دیکە ناگەیەنێت. بۆنموونە، تاك خاوەنی ئازادیی بیرو هەستو نەستی تایبەتی، ئازادیی ئەندیشەو رامان، ئازادیی کۆڕو

.Prima facie *

کۆبوونەوە، ئازادیی پەیگیریکردن لەمەیلو حەزو ئارەزووو بەرنامەکانی خۆیەتی. لەهەندێك لەتیۆرانیە سیاسیەکاندا هەرتاکێك لەناخی خۆیدا خاوەنی هەندێك حەزو ئارەزووە، کە دەوڵەت تەنانەت لەبەرامبەر خوودی تاکیشەوە دەبێت داکۆکیو پارێزگاریان لێبکات.

ئەگەر ئەوە قبوڵ بکەین کە هەموو ئەو تیۆرانینانەی بەو بیانوانە دەخاڵەت لەکاروبارە تایبەتیەکانی تاك دەکەن، ناو بنێین (باوکسالاری)، دیسان لیبراڵیزم لای (میل) هەروەك (لۆکو کانت) تیۆرو تیۆرانینێکی بەتەواوی ماناوە* پێچەوانەی (باوکسالاری)یە، چونکە بناغەو بنەمای ئەم لیبراڵیزمە گریمانەیەکی ئەخلاقیە کە میل بەجەختکردنەوە روونی کردۆتەوە:

(تاکە پاسەوانو پارێزەری شایستە بۆ سەلامەتی جەستەیی یان هزریو مەعنەویی تاك، خودی تاك خۆیەتی)٤٩، هەڵبەتە ئەمە بەمانای نکۆڵیکردن لەهەبوونی هەندێك رەگی (باوکسالارانە) لەئەندیشەی (میل)و (لۆکو کانت)یش نیە، چونکە میل لەدەربرینو خستنەرووی ئەو دیدگایانە، مەبەستی تەنها ئەندامانی (کۆمەڵگەی شارستانی)یەو ئەو حوکمانە تەنها بەوانەوە سنووردار دەکات.

بەواتایەکیدیکە پێیوایە کە: بنەمای ئازادی تەنها شایانی ئەو کەسانەیە کە تواناو ئامادەکاریەکانیان بەتەواوی پەروەردە کراوە. ئەوانەی کە هێشتا لەژێر چاودێریی بەخێوکردندان یان فراوانتر، هەموو کۆمەڵگە دواکەوتووەکان شایستەی ئەو بنەمایە نین. میل سەبارەت بەو خاڵەی دوایی رای خۆی زۆر بەروونی دەردەبڕێت:

(لەڕووبەڕووبوونەوەی دژی "دڕندەیی"دا، زەبروزەنگو سەرەڕۆیی، شێوازێکی رەوای حوکمڕانیە، بەو مەرجەی کە مەبەست لەبەکارهێنانی ئەو شێوازە چاککردنو پێشخستنی "دڕندەکان" بێتو ئامرازی گەیشتن بەو ئامانجەش بەپێی ئەو کاریگەریەی کە ئەوان لەسەر ئامانجەکە هەیانە بەکار بهێندرێت)٥٠.

* Par Excellence.

سەرەڕای ئەو مەرجانە (مەگەر ئەوانە کێن کە سەبارەت بەو ئامانجەو ئامرازو شێوازەکانی گەیشتن پێی داوەری دەکەن؟) لێرەدا میل بۆ رەواییبەخشین بەو حکومەتە سەرەڕۆو دکتاتۆریانە پاساوێکی کۆن دێنێتەوە: داکۆکی لەحکومەتێك کە ئەرستۆ، چەندین سەدە بەر لەئەمڕۆ بەشایستەی کەسانێکی دەزانی کە پێیوابوو بەپێی سروشتی خۆیان، کۆیلە بوون.

١٣

دیموکراسیی نوێنەرایەتی

(میل)یش وەك تۆکڤایل لەسەرەڕۆیی زۆرینە دەترساو ئەوەی بەبەڵایەك دەژمارد کە کۆمەڵگا دەبێت خۆی لێبپارێزێت، بەڵام ئەو ترسە وای لەمیل نەکرد کە حکومەتی دیموکراتیك رەت بکاتەوە. کەمێك دوای نووسینی کتێبی (دەربارەی ئازادی)، لەکتێبێکی دیکەدا لەبواری دیموکراسیی نوێنەرایەتی، پرسیارێکی لەمێژینە دەخاتەوەڕوو: (چاکترین جۆری حکومەت کامەیە؟). میل لەکۆتایی کتێبەکەیدا ئەو ئەنجامە وەردەگرێت، کە بۆ ئەو وڵاتانەی لایەنیکەم گەیشتوونەتە ئاستێکی دیاریکراو لەشارستانیەت، حکومەتی (دیموکراسیی نوێنەرایەتی) چاکترین جۆری حکومەتەو ئەوە بەپێوەرێکی بنەڕەتی دادەندرێت بۆ گۆڕینی سروشتی هەر دەوڵەتێك کە هەوڵدەدات زۆرترینو فراوانترین ئازادی بۆ هاوڵاتیانی خۆی دەستەبەر بکات:

(هاوبەشیو بەشداریی هەمووان بۆ سوودوەرگرتن لەخێروبێرەکانی ئازادی، کاکڵی ئامانجەکانی حکومەتی ئازادە). میل لەداکۆکیکردنی ئەو دەربڕینەی خۆیدا دەڵێت: (تا زیاتر تاك، جا ئەو تاکە هەرکێ بێت، لەخێروبێرەکانی ئازادی بێبەشتر بکرێت، ئەوا بەرژەوەندیەکانیشی لەبەرامبەر بەرژەوەندیی ئەوانیدیکە کەمتر دابین دەبنو کەمتر ئەو بوارەی بۆ دەڕەخسێت کە تواناو بەهرەکانی لەپێناو خۆشیی خۆیو کۆمەڵگەکەی بەکار بێنێت)٥١.

ئەم وەسفەی سەرەوە روونترین وەسفە دەربارەی پەیوەندیی نێوان لیبرالیزمو دیموکراسی، یان بەدەربڕینێکی وردتر پەیوەندیی نێوان تێڕوانینێکی تایبەت لەسەر دەوڵەتو شیاوترین شێوازی بەکارهێنانی دەسەڵات بۆجێگیرکردنی ئەو تێڕوانینە لەبواری پراکتیکەوە.

ئەو دیدگایەی کە دەڵێت حکومەتی تەواو ئازاد، ئەو حکومەتەیە کە هەموان بەشدارو هاوبەشن تیایداو لەخزمەتی هەموو خەڵکیش دایە، میلی بەرەو پشتیوانیو داکۆکیکردن لەگەشەپێدانی (مافی دەنگدان) راکێشا. ئەو لەو بوارەدا رادیکالیزمی بێنتامی هەڵبژاردو پەیڕەوی لێکرد رادیکالیزمێك کە بۆچاکسازیی یاساکانی هەڵبژاردنی ساڵی "1832" لەبریتانیا تێکۆشابوو. بەبڕوای میل یەکێك لەڕێگاکانی دوورکەوتنەوە لەسەرەڕۆیی زۆرینە، ئەوەیە کە گەشە بەبەشداریکردنی هەمەگیری خەڵك (نەتەنها چینە خۆشگوزەرانەکان، کە کەمینەیەکن لەکۆمەڵداو تەنها بیر لەبەرژەوەندیەکانی خۆیان دەکەنەوە) بدرێت لەهەڵبژاردنەکان، تا لەو رێگەیەوە گشت چینەکانی کۆمەڵ (بەمەرجی دانی باج، هەرچەندە باجەکە کەمیش بێت) بۆیان بلوێت بەشداری لەحکومەتی زۆرینەدا بکەن. هەڵبژاردن دەرسو ئەزموونێکی زۆری تێدایە: باسو راگۆڕینەوەی سیاسی دەبێتە هۆی ئەوەی کە کرێکارێکی بازوویی سەرەڕای تایبەتمەندیەکانی کارەکەیو ژینگەی بەرتەنگی کارخانە، پەیوەندیی نێوان رووداوە دوورو بەرژوەندیە تایبەتیەکانی خۆی بەشێوەیەك دەرك پێبکاتو لێکبداتەوەو وێڕای هاوکارانی خۆی لەگەڵ هاوڵاتیانی دیکەشدا پەیوەندیی جیاجیا دروست بکات. لەو رێڕەوەدا کرێکارانیش دەبن بەئەندامانی هۆشیاری کۆمەڵگا:

(لەوڵاتی پێشکەوتووو شارستانیدا نابێت هیچکەس پەراوێز بکرێتو وەلابندرێت، نابێت تواناکاریەکانی هیچکەس فەرامۆش بکرێن، مەگەر بەهۆی کێماسیەکانی خۆی نەبێت)[٥٢].

لەگەڵ ئەوانە هەموویدا، مافی دەنگدانی گشتیی لای میل ئامانجو دوایین مەبەستەو پرۆژەو پێشنیازەکانیشی زۆر لەو ئامانجەوە دوورن. بەلای میلەوە نەك هەر قەرزارو زەرەرمەندان، بەڵکو نەخوێندەوارو مووچەخۆرانی

دەوڵەتیش مافی دەنگدانیان نیە (هەڵبەتە میل پێشوازی لەپەروەردەی گشتی دەکاتو ئەوەی پێ لەمافی دەنگدانی گشتی چاکترە)، چونکە بەبڕوای ئەوەوە ئەو کەسانەی کە هیچجۆرە باجو خەراجێك نادەن مافی ئەوەیان نیە بەشداری بکەن لەبڕیاردان لەوەی کە هەر کەسێك دەبێت چەند باج بخاتە خەزێنەی گشتیەوە.

لەلایەکیدیکەوە میل پشتیوانی لەمافی دەنگدانی ژنان دەکرد، لەکاتێکدا لەسەرانسەی ئەوروپا (جگە لەبریتانیا) ژنان دوای پیاوانی نەخوێندەوار مافی دەنگدانی خۆیان بەدەستهێنا.

میل دەیگوت هەموو مرۆڤەکان لەهەبوونی حکومەتێکی کاراو شایستەدا سوودمەندن، بۆیە هەموو تاکەکانی کۆمەڵ چ ژنو چ پیاو پێویستیان بەمافی دەنگدانی یەکسان هەیە، بۆ دەستەبەرکردنی ئەو بەشە لەخێروبێرەکان کە بۆ هەر ئەندامێکی کۆمەڵگا لەبەرچاوگیراوە. ئەم خاڵە بووەهۆی ئەوەی کە میل پاساوی بەهەڕمێنی دژی فێمینیستی بەئاراستەیەکی پێچەوانەوە بەکار بێنێت. دەیگوت: ئەگەر ناکۆکیەك کەوتە نێوان ژنو پیاوەوە (ژنان زیاتر لەپیاوان پێویستیان بەمافی دەنگدان هەیە، لەبەرئەوەی لەڕووی فیزیکیەوە بێهێزترن، بەو پێیەش زیاتر پێویستیان بەداکۆکیو پشتیوانیی یاساو کۆمەڵگا هەیە)[٥٣].

دووەمین رێگەچارەی میل بۆ خۆلادانو دوورکەوتنەوە لەسەرەڕۆیی زۆرینە چاکترکردنی سیستمی هەڵبژاردنە.

ئەو خوازیاری گۆڕینی ئەو سیستمەی هەڵبژاردن بوو کە لەسەر زۆرینەی رەهای دەنگداندا دامەزراوە، لەو سیستمەدا (کە سیستمی بازنەییە) لەهەر مەڵبەندێکی هەڵبژاردندا تەنها یەك نوێنەر هەڵدەبژێردرێتو ئەو کەسە براوەی هەڵبژاردنەکە دەبێت، کە لەقۆناغێك یان لەچەند قۆناغێکدا، زۆرترین دەنگەکان بەدەست دێنێت، کاندیدەکانی دیکە لەمەیدانی پێشبڕکێو ململانێی هەڵبژاردنەکە دەچنە دەرەوە.

میل لەبەرامبەر ئەو سیستمە هەڵبژاردنەی کە باسمانکرد، پشتیوانی لەسیستمی هەڵبژاردنی رێژەیی کرد (ئەو ئۆلگۆیەی میل هەمان مۆدێلی

پێشنیازکراوی تۆماس هار 1891-1806*) بوو. سیستمی ڕێژەیی، بوونی نوێنەرانی کەمینەکان بەگوێرەی ئەو دەنگانەی کە وەدەستی دێنن، دەستەبەر دەکات. لەوجۆرە سیستمەدا دەکرێت هەڵبژاردن بەپێی بنەمای یەك مەڵبەندی هەڵبژاردن لەسەر ئاستی وڵات ئەنجامبدرێت یان مەڵبەندەکانی هەڵبژاردن ئەوەندە فراوان بن کە لەهەر مەڵبەندێکدا چەندین نوێنەر هەبن. میل بەخستنەڕووی هەموو ئیمتیازو لایەنە باشو شایستەکانی ئەو سیستمەی هەڵبژاردن، جەختی لەوە دەکردەوە کە هەبوونی کەمینەیەکی سەرسەخت کۆنترۆڵی زۆرینە دەکاتو ڕێ لەو پێشێلکاریانە دەگرێت کە ڕەنگبێت زۆرینە لەحاڵەتی نەبوونی نوێنەرانی کەمینە ئەنجامی بداتو هەروەها پێشگیری لەشکستو پووکانەوەی دیموکراسیش دەکات. میل ئەو هەلەی قۆزتەوە کە ئەوپەڕی ستایشی چەمکی (ڕووبەڕووبوونەوە) لەتیۆری لیبراڵدا بکات. لەدەربڕینێکدا کە بەدڵنیاییەوە نموونەیەکی ڕوونی بنەمای ئەخلاقی لیبراڵە، دەنووسێت:

(هیچ کۆمەڵگایەك نەیتوانیوە بەرەو پێشەوە بچێتو لەو پێشکەوتنەدا پایەدار بێت، مەگەر ئەوەی لەنێوان بەهێزترین دەسەڵاتی کۆمەڵگاو دەسەڵاتێکی ڕکابەر لەنێوان هێزە ڕۆحیو غەیرە ڕۆحیەکان، لەنێوان گروپە سەربازیەکان یان پلەداران لەلایەكو پیشەوەران لەلایەکیدی، لەنێوان پادشاو کۆمەڵانی خەڵك لەنێوان ئەرتۆدۆکسو ریفۆرمخوازی ئایینیدا ململانێو ڕووبەڕووبوونەوە لەگۆڕیدا بێت)[٥٤].

هەرکاتێك ئەو ململانێو ڕووبەڕووبوونەوەیە کپ بکرێت یان لەنێو ببردرێت، ئەوا پێشکەوتن رادەوەستێت، دەوڵەت تووشی داڕمانو پووکانەوە دەبێتو بەدوای ئەوەدا کۆمەڵو تەواوی شارستانیەتەکەش دەپووکێتەوەو بێبایەخ دەبێت.

* Thomas Hare: پارێزەری ڕێفۆرمخوازی ئینگلیزی کە بەهۆی خستنەڕووی سیستمی هەڵبژاردنی ڕێژەیی ناوبانگی دەرکرد. لەو سیستمەدا هەر گروپێک بەپێی ڕێژەی دەنگەکانی خۆی نوێنەر هەڵدەبژێرێتو بەمشێوەیە بوونی نوێنەری کەمینەکانیش فەراهەم دەبێت، هەندێک پێیانوایە کە یەکەمجار ئەفلاتوون بیرۆکەی ئەو سیستمەی بەشێوەیەکی تەماوی خستۆتەڕوو.

میل کتومت بنەماکانی دیموکراتیك قبوڵ دەکاتو دەکەوێتە پەسنو ستایشکردنی دیموکراسیی نوێنەرایەتیو ئەوە بەچاکترین جۆری بەڕێوەبردنی حکومەت دەزانێت، بەڵام ئەندیشەی ئەو هێشتاش زۆر لەدیموکراسیی ڕاستەقینە دوورە، بۆ نموونە: بەمەبەستی دانانی شێوازی گونجاو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی تازەی مافی دەنگدان، پێشنیاز دەکات کە هەندێك لەتاکەکان بتوانن چەند دەنگێکیان هەبێت (پێشنیازێك کە هیچکەس قبوڵی نەکرد). میل بۆ ئەمە وا پاساو دێنێتەوە:

(شێوەی دادپەروەرانە ئەوەیە کە گشت کەسێك خاوەنی دەنگدان بێت، بەڵام ناتوانین ئەنجامێك وەدەست بێنین ئەگەر بمانەوێت هەر تاکێك تەنها یەك دەنگی هەبێت).

پێشنیازی میل ئەوەیە کە خوێندەوارە گەورەو خاوەن بڕوانامەکان (نەك دەوڵەمەندترین کەس) لەدەنگێگ زیاتریان هەبێتو بۆ ئەمەش مەرجێك دادەنێت: (هەموو داواکارانی دەنگی زیاتر ئەگەر تاقیکردنەوەیەکیان بەسەرکەوتوویی ئەنجامدا پێویستە ئەو مافەیان (مافی دەنگدانی زیاتر) هەبێت). بەڵام هەموو یاسا مۆدێرنەکان لەگەڵ ئەوەدان کە مافی دەنگدان بۆ هەمووان (یەکسان) بێت، (هەروەك ئەوەی کە لەبەندی چلو هەشتەمی یاسای بنەڕەتی ئێستای ئیتاڵیادا هاتووە).

١٤

ليبراڵيزمو ديموكراسى لەئيتاڵيا

ليبراڵيزمى ميل رەگو ريشەيەكى تەواو باوكسالارانەى تێدا بووو لەسەر نموونەو ئۆلگۆيەكى رۆشنو يەكسانيخوازانە لەديموكراسيدا جێگير نەبوو، بەڵام كارو خەباتى ئەو بۆ بەرجەستەكردنو ئاوێتەكردنى لايەنە باشو سوودمەندەكانى ئەنديشەى ليبراڵو ئەنديشەى ديموكراسى بوو. هەرچەندە هەم ليبراڵەكانو هەم ديموكراتەكان ئێستاشى لەگەڵ بێت هەروا خۆيان لەبزاڤو دەستەو گروپى سياسيى جياجيادا رێك دەخەنو تەنانەت هەندێكجار رەنگە لەهەمبەر يەكديشدا رابوەستن، بۆ نموونە: ليبراڵەكان دژى دەستدرێژيە بەردەوامەكانى دەوڵەت رادەوەستنو ئەوە بەهەنگاوو پرۆسەى بەديموكراتيكبوون دەزانن، يان ديموكراتەكان لەدژى درێژەدان بەژيانى ئۆليگارشيە سياسيەكانو نايەكسانيە ئاشكراكانى ئابوورى خەبات دەكەنو ئەوە بەو كۆسپو تەگەرانە دەدەنە قەڵەم كە دەوڵەمەندەكان دەيخەنە سەر رێى رەوتى بەديموكراتيكبوون. دەشێت ناكۆكيى نێوان ليبراڵيزمو ديموكراسى لەروانگەيەكى ديكەشەوە تاووتوێ بكەين: پەيدابوونى تيۆرى ليبراڵ پەيوەنديەكى بەهێزى هەيە لەگەڵ شيكردنەوەو تاوتوێكردنى ئابووريى ئەو كۆمەڵگايانەى كە لەسەر تاكڕەويەوە بناتنراون، لەكاتێكدا پەيدابوونى تيۆرى ديموكراتيك زياتر لەگەڵ شيكردنەوەو تاووتوێكردنى سياسەتى ئەو كۆمەڵگايانە يان دەزگاو دامەزراوەكانيان پەيوەندى هەيە. هەرچۆنێك بيگرين لەسەرلەبەرى سەدەى نۆزدەهەمدا ليبراڵيزمو ديموكراسى هەريەكە

هەڵگرو چاودێرى تيۆرو رەوتێكى ناكۆك بەئەوەى ديكەوە بوون. ليبراڵەكان پشتيوانيان لەو هەوڵانە دەكرد، كە بۆ دەستەبەركردنى مافو ئازاديەكان دەدرانو پەيوەست بوون بە(چاخى گەڕانەوە)و لەهەوڵو خولياى ديموكراتەكان بۆ (چاخى شۆڕش) دڵگرانو بەدگومان بوون، بەڵام ديموكراتەكان لەو بڕوايەدابوون كە چاخى گەڕانەوە رەوتى رزگاربوونى خەڵكى (كە لەگەڵ سەرهەڵدانى شۆڕشى فەرەنسا دەستى پێكردبوو) تووشى چەقينو راوەستانێكى خێرا كردووە، لەو سۆنگەيەوە ئەوان ميانەڕۆيى ليبراڵەكانيان رەت دەكردەوە. بەر لەپەيدابوونى حزبە سۆسياليستەكان ئەندام پەرلەمانەكان سەر بەيەكێك لەدوو حزبى كۆنسەرڤاتيڤ يان پێشكەوتنخواز بوونو كەم يان زۆر سيماى ئەو دوو دەستەبەنديە ناكۆكەى نێوان پەرلەمان لەگەڵ ريزبەنديى ليبراڵەكانو ديموكراتەكان لەبەرامبەر يەكدى پێكدەچوو.

دەشێت بەوردبوونەوەو تاوتوێكردنى كێشمەكێشەكانى نێوان ئەو دووبەرەيە، باشتر گۆڕانكاريو دياليێكتيكى سياسەتى ئەوكات تێبگەين. هەرچەندە لەبريتانيا كە بەزادگاى سيستمى پەرلەمانيو حكومەتى دووحزبى دەژمێردرێت، ئەو دوو گروپە (بەگوێرەى ناوهێنانيان لەسەرەوە) خۆيان بەكۆنسەرڤاتيڤو ليبراڵ ناودەبرد (ئەو ناوانە سەرەڕاى هەندێك گۆڕانكارى كە بەپێى تێپەڕوونى زەمەن لەبەرنامەكانيان هاتۆتەدى، هێشتا هەر ماونەتەوە).

يەكێك لەو فاكتەرانەى كە وردە وردە زەمينەيان بۆ نەريتەكانى ليبراڵو ديموكراتيك فەراهەم كرد، سەرهەڵدانى حزبە سۆسياليستەكانو لەوەش گرنگتر هاتنە سەركارى ئەو حكومەتانەى سەدەى بيستەم بوو، كە نەليبراڵ بوونو نەديموكراتيك: حكومەتە فاشيەكانو ئەو حكومەتەى كە لەئاكامى شۆڕشى ئۆكتۆبەر لەروسيا هاتە سەركار. لەو رێڕەوەدا جياوازيەكانى پێشووى نێوان ليبراڵيزمو ديموكراسى بەهۆى رووبەڕووبوونەوەيان لەگەڵ دياردەى تازەى تۆتاليتاريزم لەسەدەى بيستەمدا، هێواش هێواش بوون بەجياوازييێكى لاوەكى لەبارودۆخى سياسيو مێژوويى نوێى ئەم سەردەمەدا.

لەئەندیشەی سیاسیی ئیتاڵیاشدا (کە درێژەدەری تێڕوانینە گشتییەکانی ئەندیشەی سیاسیی ئەوروپا، بەتایبەت فەرەنسایە) لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ناکۆکیەکی زۆر لەنێو رێبازە فیکریەکانی لیبراڵو دیموکراتیك لەئارادا هەبوو.

ئەو ناکۆکیە بەهاتنی (ماتسینی) بۆنێو گۆڕەپانی سیاسیی ئیتاڵیا زیاتریش قووڵ بووەوەو رەنگی گرت. ماتسینی نووسەرو بانگەشەکارێکی سیاسیی چالاك بوو لەدەرەوەی ئیتاڵیاشدا وەك یەکێك لەدیارترین نوێنەرانی ئەندیشەی نوێو دیموکراتیك دەناسرا، ئەو ئەندیشانەی کە بەدژایەتیکردنی حکومەتە دکتاتۆرو ملهوڕەکان سەرانسەری ئەوروپایان هێنابووە هەژان.

(فرانسیسکۆ دی سانکتیس 1817-1883[*]) لەهەڵسەنگاندنی کارە ئەدەبیەکانی ماتسینیدا پەنجەی خستەسەر هێڵە گشتیەکانی جیاوازی نێوان تیۆری لیبراڵو تیۆری دیموکراتیكو جەختی لەوە کردەوە کە ئەو دوو رەوتە گیانێکی تازەیان خستەوە بەر ئەندیشەی کۆمەڵایەتیی ئیتاڵیا لەسەدەی نۆزدەدا. هەرچەندە (دی سانکتیس) بایەخی زیاتری بەلایەنی ئەدەبیی ئەو دوو رەوتە فیکریە دەدا، بەڵام پێی لەسەر هاوشێوەیی ئەندیشەی لیبراڵو ئەندیشەی دیموکراتیك دادەگرت، بۆ پێکەوەگونجاندنو دروستکردنی تەبایی لەنێوان ئامانجە سیاسیو ئەخلاقیو دینیەکانو سەرەنجام گەیشتە ئەوەی کە ئەو دوو رەوتە فیکریە، بەپێچەوانەی گروپە سەرلەبەر ئەدەبیەکان، نەك هەر کاریگەریان لەسەر گروپێکی بچووکی رۆشنبیرانی بواری ئەدەب، بەڵکو لەسەر هەموو کۆمەڵگەی ئیتاڵیا دادەنا. بێجگە لەوە، دی سانکتیس لەباسەکەی خۆی سەبارەت بەماتسینی رۆڵی ئەوی لەگەشەپێدانی هۆشیاریی نەتەوەیی بەرز نرخاند، چونکە ماتسینی لەوبوارەدا زۆر هانی رێکخستنو خستنەسەرپێی بزووتنەوەیەکی لەلاوانی چەپگەرا دابوو، بزووتنەوەیەك کە هەوڵەکانی خۆی بۆ ئەوە تەرخان کردبوون، وڵات بەرەو گرتنەبەری رێگاو

* Francesco De Sanctis: رەخنەگرو ئەدیبی ئیتاڵیو دامەزرێنەری رەخنەی ئەدەبی مۆدێرن لەئیتاڵیا.

شێوازی نوێ رێنوێنی بکاتو (دیدگایەکی تازە بۆ کۆمەڵانی خەڵكو چەمکێکی نوێ لەپرسە نەتەوەییەکان، کە جیاوازبێت لەگەڵ چەمكو باوەڕی کۆنی دەستەو تاقمە راستڕەوەکان بێنێتە کایە، چەمكو تێڕوانینێك کە کراوەتر بێتو کەمتر لەگەڵ دەسەڵاتخوازیو بژاردەگەرایی ئاوێتە بێت)[٥٥].

دی سانکتیس، پێیوابوو کە قوتابخانەی لیبراڵ دەستبەرداری ئامانجی فەیلەسوفی سەدەی حەڤدەهەم لەمەڕ ئازادیی شۆڕشگێڕانە بووەو ئازادی تەنها وەك (بڕوانامە) - شێوە یان ئامرازێکی پەیوەست بەئازادیی سەرلەبەر شکڵی- لەقەڵەم دەدات، واتە جۆرێك لەئازادی کە بەگوێرەی ئەوەوە، هەرکەس مافی ئەوەی هەیە ئامانجە تاکەکەسیەکانی خۆی پیادە بکات.

دی سانکتیس لەبارەی قوتابخانەی لیبراڵەوە گوتی:

(مەیدانێکی هاوبەشە کە بەئامانجی زۆر لەیەکجیاوە لەبەردەم تاکەکاندا کراوەتەوە. لەو قوتابخانەیەدا خەڵکانێکی زۆر دەبینندرێن، پیاوانی ئایینی کە نیگەرانی پاراستنی دەسەڵاتی کلێسان، کۆنسەرڤاتیڤەکان کە خوازیاری ئازادین بۆ چینە سەردەستەکان. دیموکراتەکان کە داواکاری ئازادین بۆ چینە هەژارەکان، پێشکەوتنخوازان کە خولیای ئەو رێگایەن سیستمی ئاسایی گۆڕان لەسروشتدا نەشێوێندرێتو تێکنەدرێت)[٥٦].

دی سانکتیس دەیگوت قوتابخانەی دیموکراتیك بەپێچەوانەی قوتابخانەی لیبراڵ، ئیلهام لەئامانجەکانی کۆمەڵگایەك وەردەگرێت، کە لەسەر دادگەریی گشتیو یەکسانیی یاسایی بنیات نراوە، کە لەزۆربەی وڵاتانی پێشکەوتوودا بەمانای یەکسانیی راستەقینەش لێکدەدرێتەوە. ئازادی بۆ دیموکراتەکان نەك وەك رووخسار، بەڵکو وەك ناوەڕۆك تەماشا دەکرا.[٥٧]

دی سانکتیس بەدەرخستنی ئەو دیدگایە دەنووسێت:

(لەهەر جێیەکدا کە نایەکسانی زاڵو باڵادەست بوو، ئیدی ئازادی تەنانەت ئەگەر لەیاساو بڕیارنامەکانیشدا بەفەرمی ناسرابێت، بەڵام لەواقیعدا بوونی نابێت. بۆ وەرزێرێك کە ژیانی بەئاغا یان موڵکدارەوە بەستراوەتەوە، بۆ ئەو کەسەی کە داماوانە چاوی لەبەردەستی سەرووی خۆیەتی، یان بۆ رەعیەتێك

کە شەوو ڕۆژ لەکێڵگەدا ڕەنجو ئارەق دەڕێژێت، هیچجۆرە ئازادیەك لەگۆڕیدا نیە)٥٨.

دی سانکتیس دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە تەنها بەو تێڕوانینو ئەندیشانە دەتواندرێت (کۆماری گەل*) بهێندرێتەدی (واتە هێنانەدیی حکومەتێك کە نەلەژێر کۆنترۆڵی تاك یان دەسەڵاتی سەرەڕۆییانەو نەلەچوارچێوەو قەڵەمڕەوی تایبەتی چینێکی دیاریکراودایە، بەڵکو حکومەتی هەمووانە)٥٩.

ئەو دەوڵەتەی کە سەرلەبەری ئازادی وەك ئامراز دەداتە قەڵەم، دەوڵەتێکی زۆر خەمساردو تاکخواز دەبێت، بەڵام (کۆماری گەل) واتە ئەو دەوڵەتەی کە هی هەمووانە ناشێت هیچیەك لەو تایبەتمەندیانەی هەبێت کە باسکران، بەپێچەوانە ئامانجی سەرەکی بریتی دەبێت لەهۆشیاریو ڕاهێنانی گەل، بەتایبەتی دوای پرۆسەی پڕ هەڵبەزو دابەزو دژواری یەکێتیو یەکخستنەوەی وڵات.

سەربای ئەوانە هەروەك لەڕەوتی (ڕابوون**)دا دەرکەوت، دەتوانین نموونەیەکی باش لەو ڕووبەڕووبوونەوە سەرسەختانەیەی حاڵو هەوای ئەوکاتی ئیتاڵیا لەدوو ڕوخساری جیاوازی (کاڤۆر 1810-1868***)و ماتسینی بەدی بکەین.

کاڤۆر لەتافی لاوێتیداو لەئەنجامی خوێندنەوەی نووسینەکانی بێنتامو کۆنستان، بنەماگەلێك فێربوو کە هەمیشەش پێیەوە پابەند مایەوە. ئەندیشەی بێنتامی وەرگرت کە پێیوایە تیۆری مافە سروشتیەکان هیچ بناغەیەکی نیە. هەروەها باوەڕی تەواوی بەشایستەییو بایەخی تیۆری ئوتیلیتاریانیزم هەبوو. کاڤۆر زۆر خۆشحاڵ بوو کە خۆی وەك (بێنتامییێکی لیبراڵ)٦٠ دەبینی. ماتسینی لەدووتوێی (سیستمەکان، دیموکراسیو

* Res publica.

** Risorgimento: ڕابوون: بووژاندنەوەی ئاین لەئیتاڵیا کە بەیەکێتیی نەتەوەیی ئیتاڵیا گەیشتە ترۆپکی خۆی.

*** cavour: ئابووریناسو دەوڵەتداری ئیتاڵی.

رامانەکان ــ 1850****) کە یەکێك لەهەمەلایەنترین ئەو شیکردنەوانەیە لەبارەی تێزەکانی خۆیەوە نووسیویە، جەختی دەکردەوە کە دەبێت بێنتامو تیۆرە ئوتیلیتاریانیەکانی ئەو بەبناغەو سەرچاوەی بنەڕەتی ماتریالیزمی زاڵ بەسەر ئەندیشەی دیموکراتیو سۆسیالیستی، هەر لە(سان سیمۆن 1760-1825*****)ەوە بگرە تا کۆمەنیستەکان بژمێدرێت (هەڵبەتە ماتسینی ئاماژە بەهەموو کەس بێجگە لەمارکس 1818-1883و ئەنگلس 1820-1895 دەکات). ماتسینی دەڵێت: (بێنتام ڕوخساری بنەڕەتی ئەو قوتابخانەو ڕێکخەرو بنیاتنەری بنەماکانیەتی)٦١ و هەموو ئەو کەسانەش کە: (ئوتیلیتاریانیزم بەپیرۆز دەدەنە قەڵەم) لەڕیزی پەیڕەوانی ئەودان). ماتسینی لەبەرامبەر تیۆری ئوتیلیتاریانیزمی بێنتامدا چەمكو دەستەواژەی وەك ئەركو گیانبازی لەپێناو هێنانەدیی ئامانجە پیرۆزەکانی مرۆڤایەتی دەخاتە ڕوو:

(نا، دیموکراسی ناتوانێت بەیارمەتی چەمكو دەستەواژەی وەك بەرژەوەندیو چێژ، ڕێگاکانی خێرخۆشیو سەلامەتی ژیانی کۆمەڵگا بدۆزێتەوە. لەڕوانگەی تیۆریەوە مایەی تێبینیکردنە، کە دەوڵەمەندەکان بەو پێیەی لەئاسوودەییو ئاسایشی تەواودا دەژین، ناتوانن ڕەنجو نەهامەتی هەژاران دەرك بکەنو بیر لەپێویستیی ڕێگەچارەیەکی خێرا بکەنەوە بۆیان)٦٢.

کاڤۆر، کە ستایشکەری تۆکڤایل بووو وەك ئەو لەو پێشڕەویە خێراییەی مرۆڤایەتی بەرەو دیموکراسی نیگەران بوو. تۆکڤایل وەك وەزیری دەرەوەی کۆماری فەرەنسا لەساڵی "1849" بەدواوە، دڵنیابوونی خۆی لەسەر ناکامی (کۆماری ڕۆما) دەربڕی، ماتسینی لەنامەیەکی توندو ڕەخنەگرانە کە بۆ تۆکڤایلو (فالۆ 1811-1886*)ی هاوتای نووسی، ئەو دوانەی بەوە تاوانبار کرد کە: (تازەترین ئەندامی قوتابخانەیەکن کە سەرەتا بەبڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی لەدینلادەرانە لەبواری هونەرەوە، ژیانی خۆیان

**** Pensieri, I system e La Democrazia

***** Saint Simo: یەکێک لەفەیلەسوف-و بنیاتنەرانی سۆسیالیزمی فەرەنسی.

* falloux: وەزیری دەوڵەت لەکۆماری فەرەنسا دوای شۆڕشی ١٨٤٨.

دەستپێکردو ئێستاش بەدوای وەدەستهێنانی هێزن بۆ گەیشتن بەدەسەڵات)٦٣، بەڵام کاڤۆر لایەنگری نەرمو نیانیو میانڕۆیی بوو، هەڵوێستێکی وردو ژیرانەی گرتەبەر: هەڵوێستێك لەنێوان کۆنەپەرستیو شۆڕشدا، ماتسینی هەروەها شێلگیرانە بەرامبەر بەشۆڕشی نەتەوەیی وەفادار مایەوەو بێپەردە لایەنی یەکێك لەو دوو جەمسەرەی گرت، کارێك کە لایەنگرانی لیبراڵ هەر سیاسەتێکی نەرمیان لەبارەیەوە رەت دەکردەوە. کاڤۆر لێکۆڵیاری زانستی ئابووریو ستایشگەری ئابووریناسانی گەورە، هەر لەسیمیس بگرە تا (ریکاردۆ 1772-1823*)و لایەنگری پڕجۆشو خرۆشی تیۆری ئابووریی ئازادو بازرگانیی ئازاد بوو، واتە هەمان ئەو تیۆرەی کە ماتسینی بەوپەڕی توندیو سەرسەختیەوە دژایەتی دەکرد.

ماتسینی پێیوابوو کە رۆڵو بەرپرسێتیی پەروەردەو راهێنانی دەوڵەتی، ناکۆکە لەگەڵ تیۆری لیبراڵ سەبارەت بەدەوڵەت، چونکە لەتیۆری لیبراڵدا، دەوڵەت بەڵایەکی پێویستە، کە کارو چالاکیو قەڵەمڕەوەکانی دەبێت لەچوارچێوەی داکۆکیو پارێزگاریکردن لەدەوڵەت، سنووردار بکرێن. بۆ لیبراڵێکی تاسەرئێسقانی وەك کاڤۆر، هیچشتێك لەو پەلاماردانەی ماتسینی ناخۆشتر نەبوو، کە دەیکردە سەر ئەو ئەندیشەیە، ئەندیشەیەك کە بەپێی ئەوەوە، دەبوایە دەوڵەت (هیچ جۆرە ئیختیارو دەسەڵاتێکی لەبەردەست نەبێت کە پێیەوە ببێتە سەرچاوەی کارو بڕیارو دەبێت لەچوارچێوەیەکی زۆر بەرتەسكو سنووردارداژیانو چالاکیی خۆی ئەنجام بدات). ماتسینی دەڵێت: باڵادەستبوونی ئەو ئەندیشەیە هەلومەرجێك دێنێتە کایە کە:

(لەبری کۆمەڵگا، چەند تاکێکی لەیەکجیا لەئارادا دەبن، چەند تاکێکی کەمو دەستپاچە، هەریەکە بەدوای ئامانجی تایبەتی خۆیەوە دەبێتو هەمووان لەهەڵبژاردنو دەستنیشانکردنی شێوازی ژیانی خۆیان ئازادن، جا ئەو شێوازە چ لەخزمەتی بەرژەوەندیەکانی گشتیدا بێت یان نەبێت.

* David Ricardo: ئابووریناسی کلاسیکی ئینگلیزی کە مارکسیش زۆر کاریگەری ئەوی بەسەرەوە بوو.

لەسیاسەتیشدا وەك لایەنی ئابووری رێگەچارەی بنەڕەتی ئەو رێبازە هزریە، سیاسەتی (ئازادیبەخشین**)و دەرگای واڵاو سنوورکراوەکانە***)٦٤.

بەمشێوەیە کاڤۆر کە باوەڕی بەپێکەوەگونجاندنی لەسەرخۆی دەزگاو بنەماکان لەگەڵ نیازو پێداویستیە لەگۆڕانهاتووەکانی کۆمەڵگا هەیە، نەیدەتوانی لایەنگری لەشۆڕشگێڕیەتی ئایدیالیستیانەی ماتسینی بکات. ماتسینی خەباتو گیانبازی لەجێی پێوانە سادەو مەعقولەکانی سوودمەندی داناو لەبری جەختکردن لەسەر مافەکانی تاکەکەسی، کە پەیوەندیان بەرۆشنگەریەوە هەیە، پێی لەسەر یاسای وشکی ئەرکسازی دادەگرت. (رۆمیۆ) دەڵێت:

(کاڤۆر کە پابەندە بەپرەنسیپە بێنتامیەکانی خۆی، لەو باوەڕەدابوو کە پێشکەوتنی ئابووری نەك هەر لەگەڵ پێشکەوتنی ئەخلاقیو مەعنەوی ناکۆك نیە، بەڵکو لەڕاستیدا پێ بەپێی ئەویش دەچێتە پێشەوە)٦٥.

بەپێچەوانەی ئەوە، ماتسینی لەسەر پرەنسیپە دژە بێنتامیەکانی خۆی وەفادارەو پێیوایە کە پێشکەوتنی مەعنەوی، مەرجی پێشکەوتنی ئابووریە. بەبڕوای ماتسینی تیۆرو خولیاکانی خۆشیو خۆشگوزەرانی کە سەرچاوەیان لەقوتابخانەی ئوتیلیتاریانزم وەرگرتووە، زەمینە بۆ جۆرە رێبازێکی (خودسەریانە*)ی ماتریالیستی فەراهەم دەکەن. ئەو لەو بارەیەوە دەڵێت: (کەوایە ئەوەی پێویستە، بنەمای پەروەردەو راهێنانی بەهادارانەترە... بنەمای دیاریکردنی ئەركو وەزیفەیە)٦٦.

*** Laissezfaire: سیاسەتی ئازادیبەخشانە.
**** Laissez Passer: سنوورە کراوەکان.
* خودسەری: خۆبەڕێوەبردن.

١٥

دیموکراسی‌و پەیوەندی بەسۆسیالیزمەوە

گەرچی ئامانجەکانی لیبراڵو دیموکراتیک لەمیانی مێژووی پڕ لەهەڵبەزودابەزی خۆیاندا، هێواش هێواش ئاوێتەی یەکدی بوون، بەڵام رووبەڕووبوونەوەی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی هەروەک رابردوو هەرتوندەو تەنانەت رەنگە بتوانین بڵێین ئەو رووبەڕووبوونەوەیە لەمساڵانەی دواییدا توندترو دژوارتریش بێت.

ئەو رووبەڕووبوونەوەیە لەسەدەی نۆزدەشدا هەرتوندبووو بەسەرهەڵدانی دیاردەیەک لەنیوەی دووەمی ئەو سەدەیە توندتریش بووە، کە ئەویش سەرهەڵدانو هاتنی بزووتنەوەی کرێکاری بوو بۆ نێو مەیدانی سیاسی، بزووتنەوەیەک کە سەرچاوەو ئیلهامی لەتیۆری سۆسیالیستەوە وەردەگرت. تێڕوانینەکانی سۆسیالیزم لەگەڵ لیبراڵیزمدا ناکۆک بوون، هەرچەندە لانیکەم بەشێکی گەورە لەبزووتنەوەی کرێکاری لەنێویاندا حزبی کرێکارانی بریتانیاو سۆسیالدیموکراتەکانی ئەڵمانیاو بەشێوەیەکی گشتی باڵی ریفۆرمخوازی ئەو بزووتنەوەیە، شێوازەکانی دیموکراتیکیان رەت نەکردەوە بێگومان پەیوەستکردنو لەگەڵ یەککگونجاندنی ئامانجە دموکراتیکەکانو ئامانجە رەسەنەکانی لیبراڵ کارێکی سەختو مایەی مشتومڕێکی زۆر بووەو تەنانەت ئەو لێکنزیکبوونەوەیەی لیبراڵیزمو دیموکراسیش لەمیانی پرۆسەیەکی لەسەرخۆ، دەردناکو پڕ هەورازو نشێو بووە، بەڵام وێڕای ئەوەش

هەروەک دیتمان لیبراڵیزمو دیموکراسی هیچکات دژایەتییێکی سەرەکیان لەگەڵ یەکدا نەبووە، بەڵام هەر لەسەرەتاوە رووبەڕووبوونەوەیەکی ئاشکرا لەنێوان سۆسیالیزمو لیبراڵیزم دروست بوو. ئەوە هەر تایبەتیش نەبوو بەسۆسیالیزمی مارکسیستی یان مارکسیزم بەتەنێ، کێشەی بنەڕەتی پێکداهەڵشاخانی ئەم دووانە، کێشەی ئازادیی ئابووری بووە، کە داکۆکیی بێچەندوچوونی لەخاوەندارێتیی تایبەتی، وەک پێویستیەک دادەنا. وێڕای ئەو پێناسە جیاجیایانەی، کە لەسەدەی نۆزدەدا سەبارەت بەسۆسیالیزم خرانەڕوو، پێوەرێکی دیکەی جێگیر، تایبەتو لێبڕاو سۆسیالیزم لەتیۆرو رێبازەکانی دیکە جیادەکاتەوە:

لەقاودانی خاوەندارێتیی تایبەتی، وەک سەرچاوەی بنچینەیی (نایەکسانیی نێوان کەسەکان) - پێناسەی رۆسۆ لەکتێبی بەناوبانگی (گوتار*)- و هەروەها لەنێوبردنی هەموو یان بەشێکی ئەو خاوەندارێتیە، وەک ئامانجی کۆمەڵگەی داهاتوو.

زۆر لە نووسەرە سۆسیالیستەکانو زۆربەی ئەو بزووتنەوانەیش کە هێزو ئیلهامیان لەسۆسیالیزمەوە وەردەگرت، لیبراڵیزمیان (بەڕاست یان بەچەوت، هەرچەندە لەمانای گشتیی مێژووییەوە، راست) لەگەڵ پابەندبوون بەداکۆکیکردن لەئازادیی ئابووریو خاوەندارێـتیی تاکەکەسی، وەک تەنیا دابینکەری خاوەندارێتیی تایبەتی بەیەکشت دادەنا. ئەوکات ئازادیی ئابووریان بۆ بەرجەستەبوونو چەکەرەکردنی ئازادیەکانی دیکە بەشتێکی پێویست دەزانی. ئەوەی کە بزاڤی سۆسیالیستی لەتێڕوانینو رێبازی بۆرژوایی سەبارەت بەمێژوو، وەک میراتێک وەریگرت، هەڵێنجانێکی چینایەتی بوو لەمێژوو، کە بەگوێرەی ئەو هەڵێنجانە، چینەکان مێژوو دروست دەکەنو پێشکەوتنی مێژوو بەرهەمو بەرەنجامی گواستنەوەی فەرمانڕەوایی چینێکە بۆ چینێکی دیکە. لەو هەڵێنجانەدا، لیبراڵیزم ئەو تیۆرەیە کە ئازادیی ئابووری بەبناغەی هەموو ئازادیەکانی دیکە دەزانێتو بەپێی ئەو بنەمایە هیچکەس بەبێبەرخورداربوونی لەئازادیی ئابووری

* مەبەست پەیامی (گوتار)ە سەبارەت بەسەرچاوەو بنەمای نایەکسانیی نێوان خەڵک

ناتوانێت بەتەواوی ئازاد بێت. بەمشێوەیە سەرەنجام نووسەرانی سۆسیالیست، لیبراڵیزمیان بەئایدۆلۆژیای چینی بورژوا، یان بەواتایەکیدیکە هەمان ئایدۆلۆژیای حزبی دژبەر لێکدایەوە، کە سۆسیالیستەکان بۆ لەنێوبردنی تێدەکۆشان (ئەو جۆرە هەڵێنجانە سەبارەت بەلیبراڵیزم هەر هی مارکس نەبوو، هەرچەندە تیۆری مارکس کاریگەرییێکی زۆر گەورەی لەسەر پرۆسەی دروستبوونو سەرهەڵدانی حزبە سۆسیالیستەکانی کیشوەری ئەورووپا "جگە لەئینگلیستان" بەتایبەتی لە ئەڵمانیاو ئیتاڵیا، دانا).

هەرچۆنێك سەیری بکەین، چ تەرحی سۆسیالیزم بۆ کۆمەڵگەی داهاتوو وەك پێوەر وەربگرینو چ پێگەو کاریگەریەکەی وەك ئایدۆلۆژیای چینایەتی، کە بڕیار وایە لەپرۆسەو رەوتی پێشکەوتنی مێژوودا شوێنی بورژوازی بگرێتەوە، بەو پێوەرە دابنێین لەهەردوو حاڵەتدا، لیبراڵیزمو سۆسیالیزم بەئاشکرا دوودژە تیژ بوون، ئەمە لەکاتێکدا کە سۆسیالیزمو دیموکراسی، هەروەك دیموکراسیو لیبراڵیزم، تەواوکەری یەکدی بوون. بەمشێوەیە گەرچی سۆسیالیزمو لیبراڵیزم لەگەڵ یەکدی ناکۆك بوون، بەڵام وردە وردە سۆسیالیزمو دیموکراسی لەیەك نزیك بوونەوە.

بۆ ئەمە دوو پاساو سەبارەت بەپشتیوانیی ئەو پێکەوەگونجانو کۆکبوونەوەی سۆسیالیزمو دیموکراسی، تەنانەت رۆڵی تەواوکەرانەی هەریەکێك لەوانە بۆ ئەوەیدیکە خرانەڕوو:

یەکەمیان: ئەوەی کە پێشکەوتنی رەوتو بەرەنجامی بەدیموکراتیکبوون، خۆی لەخۆیدا دەبێتە هۆی پەیدابوونی کۆمەڵگەی سۆسیالیستی، یان لانیکەم دەبێتە هۆی هەموارکردنی رێگای پێکهێنانی ئەو کۆمەڵگەیە، ئەو کۆمەڵگەیەی کە لەسەر بناغەی گۆڕینی خاوەندارێتیی تایبەتیو بەسۆسیالیستکردنی لانیکەمی ئامرازە بنچینەییەکانی بەرهەمهێنان بنیات دەندرێت.

دووەم: ئەوەی کە تەنها بەپیادەکردنی سۆسیالیزم دەشێت بەشداریی خەڵك لەژیانو پرۆسەی سیاسیدا بەهێز بکرێتو برەوی پێبدرێتو دیموکراسی تەواو بهێندرێتەدی.

جگە لەمانەی باسکران یەکێك لەئەرکو بەڵێنەکانی دیکەی ئەو دیموکراسیە تەواوە، دابەشکردنی یەکسانانەی (یان یەکسانییێکی زیاتر)ی نەك هەر دەسەڵاتی سیاسی، بەڵکو دەسەڵاتی ئابووری بوو، شتێك کە دیموکراسیی سەرلەبەر لیبراڵ، هیچکات نەیتوانیبوو دەستەبەری بکات. ئەو دوو تێزە بناغەی ئەو پاساوە بوون کە پەیوەندیی پێکەوەگونجانی دیموکراسیو سۆسیالیزمیان لەسەر هەڵچندرا. لایەنە گرنگەکانی بزاڤی سۆسیالیستی ئەو پەیوەندیو پێکەوەگونجانەیان وەك مەرجێکی پێویست بۆ هێنانەکایەی کۆمەڵگەی سۆسیالیستی دایە قەڵەم، ئەمە لەکاتێکدا کە بزاڤە دیموکراتیکەکان ئەو پەیوەندیەیان بەمەرجی گەشەپێدانو فراوانکردنی دیموکراسی دەزانی.

هەڵبەتە ئەوە بەو مانایە نیە، کە پەیوەندیەکانی نێوان دیموکراسیو سۆسیالیزم هەموو دەمێك کۆکو بێگرێوگۆڵ بووبن... لەڕاستیدا، ئەمانەش وەك لیبراڵیزمو دیموکارسی لەهەندێك پرسی دیاریکراودا، کێشەو ململانێیەکی زۆریان لەگەڵ یەکدیدا هەبووە.

لەسەدەی نۆزدەدا روونو ئاشکراو بوو، کە دیموکراسیو سۆسیالیزم لەپەیوەندییێکی رووبەڕووانەدا، یەکدیان بەهێز دەکرد، بەڵام ئەوەی مایەی پرسیار بوو ئەوە بوو کە داخۆ گۆڕان پێویستە لەچ خاڵێك لەمدووانە دەست پێبکرێت؟ دەستپێکردن لەدیموکراسیەوە، واتە گەشەپێدانی بوارو مەیدانی کاری دیموکراسیانە بەمانای قبوڵکردنی خەسڵەتی لەسەرخۆو نادیاری مەودای پێشکەوتن بوو، بەڵام ئایا وەرگرتنی هەڵوێستی بەرامبەرو هەنگاونانی شێلگیرانە لەڕێی گۆڕانکاریی سۆسیالیستانەی کۆمەڵگا، واتە هەنگاوی چۆنایەتیو شۆڕشگێڕانە، (کە ئەوە لانیکەم پێویستی بەهەڵپەساردنی کاتی شێوازە دیموکراتیەکان هەبوو) کارێکی پەسەندو شیاوو رێگەپێدراو بوو؟

بەمتەرزە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بەدواوە، ناکۆکیی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی کەوتە ژێر کارتێکردنی ململانێیەکی تازەوە: ململانێو رووبەڕووبوونەوەی نێوان داکۆکیکەرانی دیموکراسیی لیبراڵی (کە زۆریان دژی

سۆسیالیزم یەکیانگرتبووو سۆسیالیزمیان بەرەتکەرەوەی لیبرالّیزمو دیموکراسی دەزانی) لەلایەکو سۆسیالیستەکان جا چ دیموکراتو چ نادیموکرات، لەلایەکی دیکە. لەنێو سۆسیالیستەکاندا هیچ جیاوازیەك سەبارەت بەهەڵسنەگاندنی لیبرالّیزم نەبوو. هەموویان لەناکۆکی لەگەڵ لیبرالّیزمدا هاودەنگ بوون، بەڵام سەبارەت بەبایەخو کارتێکردنەکانی دیموکراسی لانیکەم لەماوەیەکی کورتدا، هەر دوای گەیشتن بەدەسەڵات بیروڕای جیاوازیان لەنێواندا هەبوو.

لەگەڵ ئەوەشدا دڵەڕاوکێی گونجانو نەگونجانی شێوازەکانی دیموکراتیك لەو قۆناغەی کە پێدەگوترێت قۆناغی گواستنەوە، هەرگیز بەهیچشێوەیەك پاپەندی حزبە سۆسیالیستەکانی بەئەندیشەو پرەنسیپە بنچینەییەکانی دیموکراسی لەق نەکرد. ئەو حزبانە پێیانوابوو کە لەکۆمەڵگای سۆسیالیستیدا چاکتر دەتواندرێت دیموکراسی بۆ پێشەوە ببردرێتو کۆمەڵگای سۆسیالیستی کە لەئەنجامی پەیدابوونو گەشەی سەرمایەداریەوە هاتۆتە کایەوەو کەوتۆتە سەرپێ، لەکۆمەڵگای لیبرالّدا دیموکراتیکتر دەبێت. بەتوێژینەوەو هەڵسەنگاندنی زۆر نووسینو بابەتی سەدەی نۆزدە، لانیکەم دەتوانین سێ بەڵگە ئاماژە پێبدەین کە دیموکراسیی سۆسیالیستی لەدیموکراسیی لیبراڵ باشترە:

1-دیموکراسیی لیبراڵ، یان بەدەربڕینێکی جێی باستر، دیموکراسیی سەرمایەداری (بەلەبەرچاوگرتنی هەلومەرجە مێژووییەکانی پەیدابوونی)و دیموکراسیی بۆرژوایی یەکەمجار لەپێکهاتەکانی دیموکراسیی نوێنەرایەتی سەریانهەڵدا، کە لەوەها پێکهاتەگەلێکدا نوێنەران بەهیچشێوەیەك گرێدراوو پابەندی فەرمانی دەنگدەران نەبوون، ئەمە لەکاتێکدا کە دیموکراسیی سۆسیالیستی، یان بەدەربڕینێکی چینایەتی، دیموکراسیی پرۆلیتاریا، دەبێت دیموکراسییێکی راستەوخۆ بێت نەك نوێنەرایەتی، جا ئەوە چ بەشێوەی دیموکراسیی هەموو خەڵك بەبێهەڵبژاردنی نوێنەر بێتو چ بەشێوەی دیموکراسیی بنیاتنراو لەسەر نوێنەرایەتیی گوێڕایەڵی (واتە

نوێنەران فەرمان لەدەنگدەرانیانەوە وەربگرنو بۆ هەرشتێك بگەڕێنەوە لای ئەوان).

2-دیموکراسیی بۆرژوازی، لەڕێی پەرەدان بەمافی دەنگدان بۆ هەموو پیاوانو ژنان، بەشداریکردنی خەڵکی لەدەسەڵاتی سیاسی، ناوەندیو ناوچەیی مەیسەر کردووە، بەڵام تەنها دیموکراسیی سۆسیالیستیە کە بواری بەشداریکردنی خەڵك لەوەرگرتنی بڕیارە ئابووریەکان (کە لەکۆمەڵگەی سەرمایەداری بەشێوەیەکی چەوسێنەرانە پیادە دەکرێن) بۆ خەڵك دەستەبەر دەکات. بەو چوارچێوەیەو بەو مانایە دیموکراسیی سۆسیالیستی بەکردنەوەی دەرفەتی نوێو مەیدانی نوێ بۆ پیادەکردنی حکومڕانیی خەڵك (کە گەوهەری دیموکراسیە) نەك هەر بەشداریی چالاکانەتری ئەوان، بەڵکو فراوانکردنو پەرەسەندنی چوارچێوەو قەڵەمڕەوی ئەو بەشداریکردنە، بۆ ژمارەیەکی زۆرتری خەڵك دابین دەکات.

3-دواجار لەوە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە دیموکراسیی لیبرالّی مافی بەشداریی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەبڕیاردانە سیاسیەکان مەیسەر دەکات، بەڵام ئەو مافە لەگەڵ یەکسانیی زیاتر لەدابەشکردنی دەسەڵاتی ئابووری هەماهەنگو هاوجووت نیە، لەو حاڵەتەدا مافی دەنگدان زیاتر لەسەرابێك دەچێتو چیترنا. بەپێچەوانە لەدیموکراسیی سۆسیالیستیدا دابەشکردنی یەکسانانەی دەسەڵاتی ئابووری، بەیەکێك لەئامانجە بنچینەییەکانی ئەو گۆڕانکاریە دەژمێردرێت، کە ئەو دیموکراسیە دەیەوێت بنەمایەك لەسیستمی ئابووریی کۆمەڵگا بێنێتە ئاراو لەو رێڕەوەدا بەشداریی شکلّیی خەڵك بگۆڕێت بۆ بەشدارییێکی راستەقینەو ناوەڕۆکدارو دیموکراسیی راستەقینە، واتە یەکسانیی هەرچی زیاتر لەنێوان تاکەکاندا پیادەو جێبەجێ بکات.

بەمشێوەیە هەم بزاڤی لیبرالّو هەم بزاڤی دژی لیبراڵ، واتە بزاڤی سۆسیالیستی، ئامانجی دیموکراسیان قبوڵ کردووەو ئەو قبوڵکردنە خۆی لەپەیدابوونو پێکهاتنی حکومەتە لیبراڵ- دیموکراتو سۆسیال-دیموکراتەکاندا دەنوێنێت (هەرچەندە ئێمە هێشتا حکومەتێکی

"سۆسیالدیموکرات"مان نەبووەو نەدیوەو هێشتا دەبێت چاوەڕێی ئەو حکومەتە بین کە هەم دیموکراتیك بێتو هەم سۆسیالیست).

ڕەنگە ئەوانەی باسکران، بمانگەیەننە ئەو دەرەنجامەی کە لەدوو سەدەی ڕابردوودا، دیموکراسی (لەڕووی ئابووری سیاسیەوە) بەڕووخساری هاوبەشی گشت حکومەتەکانی وڵاتانی پێشکەوتوو بزانین، بەڵام ناکرێت سووکو سادە پێمانوابێت کە چەمکی دیموکراسی لەمیانی پرۆسەی گواستنەوەی لەدیموکراسیی لیبراڵیەوە بۆ دیموکراسیی کۆمەڵایەتی یەکسان مابێتەوە.

لەدوانەی (لیبراڵیزم-دیموکراسی)دا دیموکراسی واتە دەستەبەربوونی مافی دەنگدان بۆ هەموانو دواجار ئامرازێکە بۆ دەربڕینو خستنەڕووی ئازادانەی خواستی هەر تاکێك.

لەدوانەی (سۆسیالیزم-دیموکراسی)یشدا، دیموکراسی واتە ئامانجی یەکسانیخوازانە، کە بەدەستهێنانی تەنها لەڕێی ریفۆرمی سۆسیالیستانەی خاوەندارێتییەوە مەیسەر دەبێت.

دیموکراسی لەحاڵەتی یەکەمیدا دەرەنجامێکەو لەحاڵەتی دووەمیدشدا پێشمەرجە، لەحاڵەتی یەکەمدا، دیموکراسی بەدوای پیادەکردنی ئازادیە سیاسیەکاندا دێتو ئەو ئازادیانە تەواو دەستەبەر دەکات. لەحاڵەتی دووەمدا دیموکراسی دەبێت خۆی پێبگاتو تەواو بێتو ئەوەش تەنها بەگۆڕینی دۆخی کۆمەڵگە مەیسەر دەبێت، کارێك کە سۆسیالیزم لەڕێگەی گۆڕانسازیی کۆمەڵگەی سەرمایەداری خەریکی جێبەجێکردنیەتی.

بەڕوونی دەتوانین نارۆشنیی چەمکی دیموکراسی لەڕەوتی ناسراو بە(سۆسیالدیموکراسی) کە بنیاتنەری دەوڵەتی خۆشگوزەران* بووە، بەدی بکەین.

* بۆبیۆ دەستەواژەی ئیتاڵی (Stato DeiSerrizi)، (لەمانای وشەییدا) بە"دەوڵەتی خزمەتگوزاریەکان" بەکاردێنێتو پێیوایە کە ئەو دەستەواژەیە لەهەردوو دەستەواژەی (دەوڵەتی خۆشگوزەران- Stato benessere)و (دەوڵەتی هاریکار- Stato Assistenziale) لەجێی خۆیترو باشترە، چونکە ئەو دوو زاراوەیە بەهەڵە، یەکەمیان زۆرترو دووەمیان کەمتر، جەخت لەسەر لایەنە پۆزەتیڤەکانی ئەو دەوڵەتە دەکەنەوە. (و. ئینگلیزی)

سۆسیالدیموکراسی بانگەشەی ئەوە بۆخۆی دەکات، کە پێشکەوتنێکی گرنگی لەدیموکراسیی لیبراڵی هێناوەتە ئارا، چونکە لەڕاگەیەندراوی مافەکانی خۆیدا نەك هەرمافی ئازادی، بەڵکو مافی کۆمەڵایەتیش بەفەرمی دەناسێت، هەڵبەتە سۆسیالدیموکراسی، ئەمە بەقۆناغی یەکەمی دیموکراسیی سۆسیالیستی دەژمێرێت. نارۆشنی چەمکی دیموکراسی لەتایبەتمەندێتیی دووڕووانەی ئەو رەخنەیەی کە لێیدەگیرێت ڕەنگی داوەتەوە:

لەڕوانگەی ڕاستڕەوانە، لیبراڵە سەرسەختەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە دیموکراسی، ئازادیەکانی تاك کەمو بەرتەسك دەکات، لەکاتێکدا کە لەڕوانگەی چەپڕەوانە، سۆسیالیستە توندڕەوەکان دیموکراسی وەك سازشێك لەنێوان کۆنو نوێدا ڕەت دەکەنەوەو پێیانوایە کە نەك هەر لەخزمەتی هێنانەدیی سۆسیالیزمدا نیە، بەڵکو بەکۆسپێکی دەژمێرن لەڕێی هاتنەدیی سۆسالیزمدا.

١٦

ليبراڵيزمی نوێ

بابۆسەر باسەکەمان، واتە پەیوەندیی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی، بگەڕێینەوە. گومانی تێدانیە، کە پەیدابوونو پەرەسەندنی تیۆرو بزاڤە سۆسیالیستیەکان، هەروەها یەکێتیە ئاشکراکانی سەر بەو بزاڤانەو حزبە دیموکراتیکەکان، بوونە هۆی ئەوەی کە کێشمەکێشو زۆرانبازیە دێرینەکانی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی، سەرلەنوێ سەرهەڵبدەنەوە.

ئەمە لەکاتێکدابوو کە پەرەسەندنی گەیشتن بەمافی دەنگدانی گشتی لەپێشکەوتووترینی وڵاتاندا ئومێدی پێکەوەژیانێکی مێژوویی‌و تۆکمەی لێدەکرا. سۆسیالدیموکراتەکان پێیانوایە هەروەك لەبەرنامەی (نێونەتەوەیی دووەم)دا خراوەتەڕوو، پێشکەوتنی هەنگاو بەهەنگاوی پرۆسەی بەدیموکراتیکبوون، ئەگەر دواجار بەهاتنەکایەی سۆسیالیزم تەواو ببێت، ئایا لەو حاڵەتەدا لیبراڵەکان ئامادە دەبن پشتیوانی لەو پرۆسەیە بکەن؟ لەوەڵامدانەوەی ئەو پێشڕەویە پێشبینیکراوەی بەرەو سۆسیالیزمەدا لیبراڵەکان راشکاوانەو بەشێوەیەکی یەکلایەنە کەوتنە داکۆکیکردن لەئابووریی بازاڕو ئازادیی سەرمایەگوزاری (لەگەڵ مافی خاوەندارێتیی تایبەتی)دا. هەروەها لەئەندیشەی سیاسیی ئیتاڵیاشدا ئەو باسەیان

خستەڕووو بەتێڕوانینێکی ئابووریانەو لەژێرناوی بازرگانیی ئازاد* ناساندنیان. سەرەڕای ئەو راستیەی کە لیبراڵیزمو سۆسیالیزم چ لەڕووی هزری‌و چ لەخستنەڕووی بەرنامەوە، بەدوو ئایدۆلۆژیای دژبەیەك دەژمێردرێن، بەڵام هەمیشەش هەوڵدراوە کە ئەو ناکۆکی‌و دژبەریە کۆتایی پێبهێندرێتو رێگایەکی مامناوەندی یان هەماهەنگی‌و تێکەڵیەك لەو دوو رێبازەدا بهێندرێنە کایە. هەر لەکتێبی ناسراوی (لیبراڵیزم)ی (هابهاوس 1864-1929**) کە لەساڵی "1911" نووسراوە، بگرە تا کتێبی (سۆسیالیزمی لیبراڵی)ی (کارلۆ رۆسیللی 1899-1937***) کە لەساڵی "1930" نووسراوە، ئەو هەڵەیە بەڕوونی بەدی دەکرێت. هەروەها سۆسیالیزمی لیبراڵ ئەگەرچی لەزۆربەی شوێنەکان بەنەناسراوی مایەوە، بەڵام لەئیتاڵیادا هەندێك لایەنگری لەدەوری خۆی کۆکردەوەو لەماوەیەکی کورتی کارو چالاکیی‌ەکانیدا بوو بەئیلهامبەخش بۆ دەستەیەکی بچووكو دژی فاشیستی بەناوی (حزبی هەنگاو 42-1947****).

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا ناکۆکی لەنێوان لیبراڵیزمو سۆسیالیزمدا هەر توندەو تەنانەت لەدوو دەیەی رابردوودا توندترو شێلگیرتریش هەبووە. ئەو پرسە دوو بەڵگەی مێژووی زۆر روونی هەیە:

یەکەمیان: تایبەتمەندێتیی ئاشکرای نالیبراڵی ئەو سیستمانەی کە بۆ یەکەمینجار هەوڵیاندا بەگوێرەی تێڕوانینی سۆسیالیستیەوە، گۆڕان لەکۆمەڵگادا بهێننە کایە.

دووەمیان: سەرهەڵدانو پەیدابوونی توخمگەلی نالیبراڵ لەسیاسەتی ئەو حکومەتانەی کە زیاتر بەتەنگ هێنانەدیی دەوڵەتی خۆشگوزەرانەوە بوون.

* لەفەرهەنگی سیاسیدا دەستەواژەی (Liberismo) مانای تیوری بازرگانیی ئازاد (لیبرالیزمی ئابووری)یەو دەستەواژەی (Leberalism) مانای لیبرالیزمی سیاسییە.
** Leonard Hobhouse: فەیلەسووفـو تیوریسیەنی سیاسیی ئینگلیزی.
*** carloRoselli: تیوریسیەنی سیاسی‌و خەباتگێڕی ئیتاڵی کە نووسەری ئەم کتێبەش زۆر لەژێر کاریگەری هزری ئەودابووە. لەساڵی ١٩٣٧ بەدەستی پیاوکوژانی مۆسۆلینی لەپاریس کوژرا.
**** partiro Dazione .

لەسۆسیالیستی لیبراڵ (یان لیبراڵ-سۆسیالیزم)ەوە تائێستا تەرحێکی تیۆریو وشکوبرینگ هەیە، کە بەئەندازەی ئەو نارۆشنیو دوودڵیەی لەرووی تیۆریەوە هەیەتی ئەوەندەش جێبەجێکردنی بەشێوەیەکی بنیادی کارێکی سەختو دژوارە.

جگە لەوە (سۆسیالیزم- لیبراڵ) هەندێکجار دەبێتە دەستووری کاری حکومەت (هەڵبەتە نەك تاکە دەستوورێك)، کە تێیدا دەزگای دەوڵەتی لەخزمەتی پاراستنی مافە کۆمەڵایەتیەکانو مافە لیبراڵیەکانی تاکدا دەبێت.

بەمشێوەیە ئەگەرچی پێکەوەگونجاندنو پەیوەندانی لیبراڵیزمو سۆسیالیزم ئامانجێکی شیاوو شایستەیە، بەڵام تاکو ئێستا وەبەرنەهاتووە، ئەوەشمان لەبیربێت کە لیبراڵیزمو داکۆکیکردن لەبازاڕی ئازاد، هەردووکیان شتێکی یەکسانو ناتوانین نکۆڵی لەوە بکەین. ئەمەو بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەو راستیەی باسکرا، ناتوانین دەرەنجامێکی دروست لەیەکێك لەگرنگترین لایەنەکانی ئەو زۆرانبازیە سیاسیەی ئێستای ئەوروپاو ئەمریکا بدەین بەدەستەوە.

لەئیتاڵیادا سیمای ئەو پرسانە بەتایبەت لەدوا ساڵەکانی تەمەنی رژێمی فاشیستی، لەمیانی باسەکانی نێوان کروچەو (ئینا ئودی 1874-1961*)دا روون بوونەوە. ئینا ئودی وەك ئابووریناسێکی لیبراڵ پێیوابوو کە لیبراڵیزمی ئەخلاقی- سیاسیو لیبراڵیزمی ئابووری (یان داکۆکی لەبازاڕی ئازاد) دووشتی لەیەکجیانەکراوەن، بەو مانایەی بەبێ لیبراڵیزمی ئابووری، لیبراڵیزمی ئەخلاقی- سیاسیش پایەدار نامێنێتەوە. کروچە هەرچەندە لەهەندێك رووەوە لەئینا ئودی کۆنسەرڤاتیڤتر بوو، بەپێچەوانەی ئەوەوە پاساوی دەهێنایەوە کە (ئازادی) ئامانجێکی ئەخلاقیەو بەوپێیە دەتواندرێت لەو سیستمانەشدا بهێندرێتەدی کە ئابووریی لەیەکجیاو جۆراوجۆریان هەیە، بەو مەرجەی ئەو سیستمانە پێشکەوتنی ئەخلاقیی تاك

* Luigi Einaudi: ئابووریناسو یەکەم سەرۆککۆماری ئیتاڵیا لساڵی ١٩٤٨تا ١٩٥٥.

بکەن بەئامانجی سەرەکیی خۆیان. کروچە لەوباسانەدا (ستایشو داکۆکیی شێلگیرانە)ی هابهاوسی لەسۆسیالیزم پەسەندو پشتڕاست کردەوە.

بەمجۆرە، ئەگەر مانای هەنووکەی دەستەواژەی لیبراڵیزم، بەتایبەت ئەو مانایەی کە رێبازە هزریە جۆراوجۆرە بەناو (نێولیبراڵەکان) مەبەستیانە لەبەرچاو بگرین، دەردەکەوێت کە دیدگای ئینا ئودی، ئابووریناسی لیبراڵ، دیدگایەکی راست بووە. ئەمڕۆ نیۆلیبراڵیزم یان کتومت هەڵگری تیۆری ئابووری پڕ لایەنگرە، کە تێیدا لیبراڵیزمی سیاسی تەنها ئامرازێکە بۆ هێنانەدیی لیبراڵیزمی ئابووری (ئامرازێك کە تەنانەت هەمیشە پێویست نیە) یان هەڵگری ئیلتیزامێکی بێچەندو چوونە بەرامبەر بەئازادیی ئابووری کە ئازادیی سیاسی بەدەرەنجامێکی حەتمی ئازادیی ئابووری دەزانێت. (فردریش ڤۆن هایك 1899-1992**) ئابووریناسی نەمساییو یەکێك لەتیۆریسیەنە باڵادەستەکان لەپشتیوانیکردن لەو هەنگاوانەی ئێستا بۆ نەهێشتنی دەوڵەتی خۆشگوزەران، لەهەرکەسێکیدی زیاتر پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کە ئازادیی ئابووری لەگەڵ (ئازادی) بەمانا فراوانەکەیەوە***، دووشتی لەیەکجیانەکراوەن. هەر لەبەر ئەوەش جەختی لەگرنگی جیاوازیدانان لەنێوان دیموکراسی کە تیۆرێکی سیاسیە لەلایەکو لیبراڵیزم کە پایەکەی بریتیە لەتیۆری ئابووری لەلایەکیدیکە کردۆتەوە. لای هایك ئازادیی تاك (کە ئازادیی ئابووری مەرجی یەکەمیەتی) خۆی لەخۆیدا بەهادارە، ئەمە لەکاتێکدا کە دیموکراسی تەنها بەهایەکی ئامرازی هەیەو بەس. هایك ئەمە دەسەلمێنێت کە لیبراڵیزمو دیموکراسی رەنگە لەتێکۆشانی پێشوویاندا لەدژی حکومەتی رەها هاودەنگو لەکەناری یەك بووبنو تەنانەت ئەوکات رەنگبوو یەکێکیان بەئەوەیدیکە بزانین. سەرەڕای ئەوە پێیوایە کە ئێستا ئیدی ئەو سەردەمە رابردووەو ئێمە (بەتایبەت لەرێی ئەو راستیەی کە رەوتی بەدیموکراتیکبوون، رەنگە چالاکانە بشێت رێگەیەکی جیا لەلیبراڵیزم ببڕێت) ئەوەمان بۆ ساغ بۆتەوە کە ئەو دوو تیۆرە هەریەکە

** Friedrich Von Hayek تیوریسیەنی هەڵکەوتووی نێولیبرالی.
*** Tout Court: مانای فراوان.

وەڵامی پرسێکی جیا لەوەیدیکە دەدەنەوە. لیبرالّیزم سەروکاری لەگەڵ کارو چالاکیی حکومەت بەتایبەت سنووردارکردنی دەسەڵاتەکانیەوە هەیە، لەکاتێکدا دیموکراسی بایەخ بەوە دەدات کە داخۆ چ کەسێك حکومەت بەڕێوەدەباو چۆن چۆنی بەڕێوەی دەبات؟

(لیبرالّیزم داوای ئەوە دەکات کە هەموو دەسەڵاتێك، لەنێوانیاندا دەسەڵاتی زۆرینە سنووردار بکرێت. بەپێچەوانەوە دیموکراسی پێیوایە کە دەنگی زۆرینە خۆی لەخۆیدا تاکە سنوورداریێکە لەبەردەم دەسەڵاتەکانی حکومەت. کاتێك باش هەست بەجیاوازیی نێوان ئەو دوو بنەمایە دەکەین کە وەبیرخۆمانی بێنینەوە دەسەڵاتگەرایی خاڵی بەرامبەرو دژە لەهەمبەر دیموکراسیو تۆتالیتاریزمیش بەهەمانشێوەی لەهەمبەر ئازادی)[٦٨].

هەڵبەتە زاراوەی (لیبرالّیزم) وەك هەر زاراوەیەکیدیکە لەفەرهەنگی سیاسیدا مانای جۆراوجۆرو کەموزۆر بەربڵاوی بەخۆوە گرتووە. لەگەڵ ئەوەشدا تیڕوانینەکانی هایك کە لەزۆر کتێبو نووسیناندا ئاماژەیان پێدراوەو پشتیان پێبەستراوەو دەتواندرێت وەك نموونەیەکی ئاشکرای ئەندیشەی لیبراڵ لەجیهانی هاوچەرخدا لێکبدرێنەوە، جەختکردنەوەیەکی روونی کرۆکو ناوەڕۆکی بنەڕەتی لیبرالّیزمی کلاسیکین: تیۆری سنووردارکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی کە (تاك) وەك خاوەندار، لەپێش هەر شتێکیدیکە دادەنێتو بوونو هەندێك لەبەرژەوەندیو مافەکانی لەنێوانیاندا مافی خاوەندارێتیی تایبەتی بەگرنگترو لەپێشتر لەپەیدابوونی دەسەڵاتی سیاسی دەژمێرێت. ئەو سنووربەندیانە لەسەر هەر کەسێك کە دەسەڵاتی سیاسی بگرێتە دەست، پیادە دەکرێن، تەنانەت لەسەر دەسەڵاتی گەلیش، یان بەدەربڕێنێکیدیکە حکومەتی دیموکراتی، کە تێیدا زۆرینە حکومڕانەو هەموو هاوڵاتیان هەرچەندە ناڕاستەوخۆش بێت، مافی بەشداریکردنیان لەبڕیاردانە گرنگو چارەنووسسازەکاندا هەیە. دەستنیشانکردنی تەواوی سنووری نێوان دەسەڵاتەکاتی دەوڵەتو مافەکانی تاك کارێکی مەحاڵو لەکردننەهاتووە.

لەگەڵ ئەوەشدا لەگشت نووسینە کلاسیکیەکانی تیۆری لیبراڵ، بەتایبەت لەلیبرالّیزمی (ئینگلوساکسۆن)دا، چەندینجار بەپشتبەستن بەتایبەتمەندیەکانی خودی تیۆری لیبراڵ ئەو باسە وروژێندراوەو قسەی لێکراوە، کە ئەو دەوڵەتانەی (کەمترین دەسەڵات) پیادە دەکەنو لەئەنجامیشدا قەڵەمڕەوی ئازادیی نێگەتیڤیان تێدا بەرفراوانترو بەهادارترە، لەهەمووان زیاتر لیبراڵن. لیبرالّیزمو دەسەڵاتخوازی (کە هەرچۆنێك بێت لەتۆتالیتاریزم بەباشتر دادەندرێن) لەنرخاندنی هەردوو زاراوەی دژبەیەك واتە (ئازادی)و (دەسەڵات)و ئەو بووی‌ەرانەی کە لەو دووانە سەرچاوە دەگرن، جیاوازیان هەیە. بەلای لیبرالّیزمەوە هەر پرسێکی پۆزەتیڤ ئاوێتەیە لەگەڵ دەستەواژەو چەمکی (ئازادی)و بەو پێیەش لەچاکترین کۆمەڵگاکاندا ئازادی خاوەنی بەرفراوانترین قەڵەمڕەوی کارکردنەو دەسەڵاتیش لەوپەڕی سنووربەندی دایە.

ئەمڕۆ لیبرالّیزم زیاتر لەگەڵ تیۆری (دەوڵەتی کەمینە) لێکدەدرێتەوە. ئانارشیستەکان دەوڵەت بەبەڵایەکی تەواو دەژمێرنو پێیانوایە کە دەبێت نەهێڵدرێت. لیبراڵەکانیش دەوڵەت بەبەڵایەکی ناچار، بەڵام پێویست دەزانن، کە هیچکات نابێت لەلانیکەمی پێویستەوە گەورەتر بکرێت. ئەو بایەخە زۆرەی کە بەچەمکی (دەوڵەتی کەمینە) دراوە ئەوە نیشان دەدات کە بۆچی کتێبی (ئانارشی، دەوڵەتو یوتۆپیا)ی (ڕۆبێرت نۆزیك*) کە لەساڵی "1974"دا بڵاوکرایەوە، تا ئەو رادەیەی بووە مایەی باسو مشتومڕ.[٦٩] نۆزیك لەسەر دووشت هەڵدەداتێ: یەکیان: (دەوڵەتی زۆرینە) کە دابەشکردنەوەی سامان یەکێك لەئەرکەکانیەتیو لایانگرانی بە(دەوڵەتی دادگەر) ناوی دەبەنو پشتیوانی لێدەکەن. دووەمیشیان: تەرحی ئانارشیستەکان کە دەڵێن دەبێت دەوڵەت یەکسەر لەنێو ببردرێت. نۆزیك گەرچی پاساوو بەڵگەی نوێش دەخاتەڕوو، بەڵام دیدگاکانی دووبارەنو داکۆکی لەتێزی لیبراڵی کلاسیك دەکەن، کە لەو تێزەدا دەوڵەت

* Robert Nozick: تیوریسیەنی هاوچەرخی نێولیبرالّیزم.

چوارچێوەیەکە مافی بەکارهێنانی توندوتیژی هەیە لەکاتی پێویستداو لەهەمانکاتیشدا ئەرکێکی دیاریکراو واتە پارێزگاریکردن لەمافە تاکەکەسیەکانی هەموو ئەندامانی کۆمەڵگەی پێسپێردراوە.

تێڕوانینەکانی نۆزیك لەگەڵ تێڕوانینی (لۆك) سەبارەت بەمافە سروشتیەکان یەك دەگرنەوە، گەرچی نۆزیك تیۆری پەیماننامە، کە بەپێی ئەو تیۆرە دەوڵەت بەرهەمی پرۆتۆکۆڵێکی ئارەزوومەندانەیە، ڕەت دەکاتەوەو بەبڕوای خۆی دیدگایەکی شیاوتر (کە پێمانوایە هەڵەیە) لەجیاتی ئەوەدا دادەنێت: دەوڵەت دروستکراوی (دەستێکی نادیارە). ئەو دەڵێت دەوڵەت بەرهەمی هاوکاریکردنی ئازادانەی کەسانێکە کە لەسەر زەوییەکی دیاریکراودا بۆ پاراستنی خۆیان لەدەرەوەی یەکدی کۆدەبنەوەو ئەرکی سەرەکیشی بریتیە لەداکۆکیکردن لەمافەکانی هەرتاکێك لەبەرامبەر دەستدرێژیەکانی خەڵکی دیکە. بەوپێیش ڕێ لەهەرجۆرە دەستەبەندییەکی تایبەتی دەگرێت، یان بەواتایەکی دیکە ڕێ بەتاکەکان نادات کە بەکەیفو سەلیقەی خۆیان عەدالەتو دادگەری پیادە بکەن. سەبارەت بەوەی کە دەوڵەت پێویستە داکۆکی لەکامە مافی تاکەکەسی بکات، نۆزیك تێڕوانینی خۆی لەوبارەیەوە لەسەر رستە بنەمایەکی گشتی لەبواری مافە تایبەتیەکان دەخاتەڕوو، کە بەگوێرەی ئەوەوە تاکەکان مافی خاوەندارێتیان لەهەر شتێك کە بەشێوەیەکی ڕەوا وەدەستیان کەوتووە هەیە (بنەمای دادگەرانەی خاوەندارێتی). هەروەها لەهەر شتێك کە بەشێوەیەکی ڕەوا لەخاوەندارێکی دیکەوە پێانگەیشتووە (بنەمای دادگەرانەی گواستنەوەی دارایی).

بەبڕوای نۆزیك، دەوڵەت هەر ئەرکێکی زیاتر لەوە لەئەستۆ بگرێت، بەدەستتێوەردان لەژیانو ئازادیەکانی تاك دەژمێردرێتو بیەوێت یان نەیەوێت، نادادگەرانە هەڵسوکەوت دەکات. دواجار دەگاتە ئەو ئەنجامە کە دەوڵەتی کەمینە، گەرچی بۆ کەمینەیەکە، بەڵام شایستەیە بڵێین تەنها دەوڵەتێکە، کە بتوانین باوەڕی پێبکەین. هەر دەوڵەتێك کە قەڵەمڕەوی کارو ڕەفتارەکانی لەوە فراوانتر بێت، دەوڵەتێکی نایاساییە.

تێڕوانینی نۆزیك، لەجیاتی ئەوەی گرفتەکان چارەسەر بکات، گرفتی دیکە دێنێتە ئارا. لای ئەو هەموو شتێك بێچەندو چوون سەرچاوە لەتێڕوانینێکی یاسایی سەبارەت بەمافی وەدەستهێنانو گواستنەوەی دارایی دەگرێت، مەسەلەیەك کە ئەو هێندەی سەردەرزییێك چیە باسی لێوە ناکات. ئەوانە نموونەی روونن لەوەی کە نەریتە ڕەسەنەکانی لیبراڵ لەداکۆکیکردنی دەوڵەتی کەمینە لەبەرامبەر دەوڵەتی خۆشگوزەراندا هەر بەردەوام دەبن. بەمجۆرە تێڕوانینی نۆزیك ناسازگارییێکی لەگەڵ نەریتەکانی ئەندیشەی دیموکراتیك لێدەکەوێتەوە کە دەبێت چارەسەر بکرێن. بێگومان مەبەستمان دیموکراسیی یەکسانیخوازانە نیە (چونکە پێشتر گوتمان کە گونجانو سازش لەنێوان ئەوجۆرە دیموکراسیەو ڕۆحی لیبرلێزم کارێکی ئاسان نیە)، بەڵکو مەبەستمان لەدیموکراسی، هەمان شێوە دیموکراتیکەکانە، چونکە لەهەر جێگایەك ئەو شێوانە پیادە کرابن (هەتا لەوڵاتێکی وەك ئەمەریکاش کە هیچ حزبێکی سۆسیالیستی تێدا دروست نەبووە) تاڕادەیەك دەستتێوەردانی دەوڵەتیشی بەدوادا هاتووە، ئەمەش شتێکە کە لەگەڵ ئامانجی (حکومەتی کەمینە)دا ناکۆکو نەگونجاوە.

١٧

دیموكراسیو رەتكردنەوەی حكومەت

پەیوەندیی نێوان لیبراڵیزمو دیموكراسی، هەمیشە پەیوەندییێكی ئاڵۆزو پڕ كێشمەكێش بووە: ئەم دووانە نەبەیەكەوە هەڵدەكەنو نەبەبێیەكیش هەڵدەكەن*. ئێستا كەوا پێدەچێت جارێكیدیكە لیبراڵیزم بەلای داكۆكیكردن لەدەوڵەتی كەمینە داشكابێتەوە (مەبەست نكۆڵیكردن لەو گونجاویەی نێوان داكۆكیكردنی ئێستای لیبراڵیزم لەدەوڵەتی كەمینەو چاكترین نەریتی لیبراڵ نیە) پەیوەندیی نێوان لیبراڵیزمو دیموكراسی لەهەركاتێكی رابردوو زیاتر ئاڵۆز بووە. بەمدواییانە باسو مشتومڕێكی زۆر لەبارەی رەتكردنەوەی حكومەت هاتۆتە گۆڕێ.[٧٠] هەروەك دەزانین لەقۆناغە سەرەتاییەكانی باسەكەدا زیاتر سەرەڕۆیی زۆرینە مایەی رەخنەو لەقاودان بوو، كە ئەمە وای لەلیبراڵەكان دەكرد لەهەر جێگایەك "زۆرینە" حكومڕان بێت، بەهەر نرخێك بێت، لەبەرامبەر دەستدرێژیەكانی قەڵەمڕەوی گشتی داكۆكی

* Neccam to Nec sineto

لەئازادیی تاك بكەن، بەڵام باسو لێكۆڵینەوەكانی ئێستا رەخنەیان لەداماویو دەستەوەستانی حكومەتە دیموكراتیكەكانە، كە نەیانتوانیووە رێگەچارەی شیاو بۆ نەهێشتنو كۆتاییپێهێنانی كێشمەكێشەكانی كۆمەڵگە ئاڵۆزەكان بدۆزێتەوە.

بەمشێوەیە بابەتی لێكۆڵینەوەكە پێچەوانە دەبێتەوە، چونكە ئەو بابەتە لەبری ئەوەی فراوانبوونی دەسەڵات بەرجەستە بكات، كەمبوونی دەسەڵات نمایانو قەبە دەكات.

سێ بەڵگە لەپشتیوانیكردنی ئەو تێڕوانینەی كە دەڵێت سیستمە دیموكراتیكەكان بەخودی خود حكومەت رەت دەكەنەوە، خراونەتەڕوو:

1- سیستمە دیموكراتیكەكان، بەپێچەوانەی سیستمگەلی تاكڕەوانە، لەسۆنگەی تایبەتمەندیی خۆیان دووچاری جۆرە ناهاوسەنگییێكی بەردەوام بوونەتەوە: نەبوونی هاوسەنگی لەنێوان داخوازیەكانی كۆمەڵی مەدەنیو تواناكانی سیستمەكە بۆ وەڵامدانەوەی ئەو داخوازیانە. ئەو تایبەتمەندیە دوولایەنی هەیە كە وێڕای سروشتی دژبەرانەیان هەردوو لایەن بەدیهێنەری یەك دەرەنجامن كە (ناهاوسەنگی)یە: یەكەم: ئەوەی كە حكومەتە دیموكراتەكان چەند نەریتێك لەدەوڵەتی لیبراڵ بەمیرات دەبن، كە لەڕاستیدا (هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێدا) ئەم نەریتانە پێشمەرجەی كاراو بەهێزی دەسەڵاتی خەڵكن، لەنێوانیاندا ئازادیی كۆڕوكۆبوونەوە، ئازادیی پێكهێنانی دستەو گروپی هاوبەرژەوەندو یەكێتیە كرێكاریەكانو رێكخەرو حزبو رێكخراوگەلی سیاسی، هەروەها پەرەدان بەمافە سیاسیەكان تا ئەوپەڕی كە مەیسەر دەبێت. تاكەكانو گروپەكان بەیارمەتی ئەو دابونەریتانەی كە باسمانكردن ئەوەیان بۆ مەیسەر دەبێت كە داخوازیەكانی خۆیان لەبەرامبەر دەسەڵاتی حكومەت بخەنەڕوو، هەروەها لەوەش دڵنیان كە حكومەت ناچارە ئەو داخوازیانەیان بەزوویی جێبەجێ بكات، یان ئەگەر ئەوەش نەكات دەبێت بزانێت كە پشتیوانی ئەوان لەدەست دەدات. رژێمە دكتاتۆرو تاكڕەوەكان هەرگیز گوێ بەو شتانە نادەن. لەو رژێمانەدا چاپو چاپەمەنی لەلایەن حكومەتەوە كۆنترۆڵ دەكرێت، خۆپێشاندانی نارەزایەتی قەدەغەیە،

یەکێتیە کرێکاریەکان مۆڵەت نادرێن‌و تەنها لەحاڵەتێکدا مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت‌و قبوڵ دەکرێن کە زادەو دەسکەلای حاکمیەتی سیاسی بن‌و تەنها ئەو حزبە سیاسیانە مافی بوونیان هەیە کە یان لەحکومەتدابن یان دەستەمۆی حکومەت بن. دووەم: ئەوەی کە لەسیستەمە دیموکراتیکەکاندا کە پرۆسەی بڕیاردان بەشێوەیەکی بەکۆمەڵ بەڕێوەدەچێت‌و وەڵامدانەوەی داخوازیەکانی کۆمەڵی مەدەنی شێوازو ڕێوشوێنی خۆی هەیە، ڕەنگە بڕیاردان بەشێنەیی‌و لەسەرخۆ بەڕێوەبچێت، تەنانەت بەهۆی ڤیتۆی دەسەڵاتە بەیەکەوەگرێدراوەکان، بۆ ماوەیەکی نادیاریش بەهەڵپەسێردراوی بمێننەوە. بەپێچەوانە لەحکومەتە تاکڕەوەکاندا، دەسەڵات لەژێر کۆنترۆڵی چەند کەسێك یان تەنانەت ڕێبەرێکی بەهێزو بەدیسپلین دایە، کە قسەو بڕیاری ئەو هەموو شتێکەو حوکمی یاسای هەیە. لەو ڕژێمانەدا شوێنێك بۆ دامودەزگای وەك پەرلەمان نیە، دامودەزگایەك کە تێیدا (بڕیاردان) تەنها دوای ڕاوێژو مشتومڕی تێروتەسەل‌و هەڵسەنگاندن‌و تاوتوێکردنی دیدوبۆچوونی جیاجیا وەردەگرێت (تەنانەت بڕیارەکانی پەرلەمانیش لەلایەن کۆنسەیەکی دەسەڵاتداری وەك دادگای یاسای بنەڕەتیەوە کۆنترۆڵ دەکرێن، یان خەڵك لەڕێی ڕێفراندۆمێکی گشتیەوە بیروڕاو دەنگەکانی خۆیان سەبارەت بەو بڕیارانە دەردەبڕن). حکومەتە تاکڕەوەکان هەر بەخێرایی‌و سەرپێیی دەتوانن بڕیار وەربگرن.
دەشێت ناکۆکی‌و ململانێی نێوان حکومەتە دیموکراتیەکان‌و حکومەتە تاکڕەوەکان بەمشێوەیەی خوارەوە کۆبەندی بکەین: لەدیموکراسیدا خستنەڕووی داخوازیەکان زۆر لەوەرگرتنەوەی وەڵامیان ئاسانترە، بەڵام لەحکومەتە تاکڕەوەکاندا بەپێچەوانە، خستنەڕووی داخوازیەکان زەحمەتترە لەوەڵامدانەوەیان.
2- سیستەمە دیموکراتیکەکان لەڕژێمە تاکڕەوەکان زیاتر گیرۆدەی کێشمەکێشە کۆمەڵایەتیەکان دەبن. ئەگەر ئەوەمان قبوڵ بێت کە یەکێك لەئەرکەکانی بەڕێوەبەرانی حکومەت تاوتوێ‌و حەلوفەسڵی ئەو کێشمەکێشانەیە، بەجۆرێك تاکەکان‌و گروپگەلی نوێنەرانی بەرژەوەندیە

جیاجیاکان بتوانن بەئارامی‌و ئاسوودەیی لەکەناری یەکدیەوە بژین، ئەوا بۆمان روونە کە تا کێشمەکێشەکان توندترو دژوارتر بن، لەنێوبردن‌و نەهێشتنیشیان بەو ئەندازەیە زەحمەتتر دەبێت. ئەو جۆرە کۆمەڵگا پلورالیستیە (چەند لایەنیە) کە هێزو شیان لەسیستەمی سیاسیی دیموکراتیەوە وەردەگرێت‌و گەشە دەکات، لەچەندلاوە لەبەردەم هەڕەشەی توندی بۆچوونی جیاجیاو بەرژەوەندیی پێکناکۆك دادەبێت. جگە لەمانە پێکداهەڵشاخانی گروپە بچووکەکانیش کێشمەکێش‌و ململانێی چینایەتی بەتاوتر دەکات. لەو بارودۆخ‌و هەلومەرجەدا بەبێزیانگەیاندن بەلایەك ناتوانی بەرژەوەندیی لایەنەکانیدیکە دەستەبەر بکەیت، ئەوەش لەزنجیرەیەکی بێکۆتاییدا بارودۆخەکە ئاڵۆزترو گرژتر دەکات.
ئەوە ڕاستە کە دەبێت بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵ لەسەرووی بەرژەوەندیی گروپ‌و دەستەو تاقمە تایبەتیەکانەوە بێت، بەڵام بەڕاستی مانای وردی ئەو لێکدانەوە هەڵخەڵەتێنەرە چیە؟ بەپێی ئەو ڕێسایە هەموو حکومەتە دیموکراتەکان (ئەو حکومەتانەی کە تیایاندا حزبە جیاجیاکان سەبارەت بەتێڕوانینەکانیان لەگەڵ جەماوەری خۆیان ڕاوێژ دەکەن) تەنها یەکجۆرە بەرژەوەندی بۆ هەمووان بەفەرمی دەناسن، بەو مانایەی کە حکومەتی دیموکراتیك، دەبێت ئەو بەرژەوەندیانەی تاکەکان دەستەبەر بکات کە لەچوارچێوی بەرژەوەندیە گشتیەکان دەرناچن‌و لەلایەن کۆمەڵ مایەی ڕەزامەندی بن.
3- لەسیستەمە دیموکراتیەکاندا، دەسەڵات بەشێوەیەکی هەماهەنگانەتر لەڕژێمە تاکڕەوەکان دابەش دەکرێت. یەکێك لەتایبەتمەندیەکانی سیستەمی دیموکراتی، بەپێچەوانەی ڕژێمە تاکڕەوەکان، بریتیە لە(بەربڵاوی)ی دەسەڵات یان بەواتایەکیدی هەبوونی چەند ناوەندێکی دەسەڵات، یەکێکە لەپێودانگەکانی کۆمەڵگەی دیموکراتی، لەبەر ئەمە بەکارهێنانی زاراوەی (فرە حکومەت)ی لەپێناسەکردنی دیموکراسیەکان بەکارهێنانێکی لەجێی خۆیەتی. تا کارکردی حکومەت لەبوارە جیاجیاکاندا زیاتر زەمینەی بەشداریکردن‌و ململانێ فەراهەم بکات، بەربڵاویی دەسەڵاتی

کۆمەڵگە زیاتر دەبێت، چونکە بەشداریکردنو ململانێ، قەڵەمڕەوی بڕیاردانی بەکۆمەڵ فراوانتر دەکات.
لەکۆمەڵگای دیموکراتیکدا دەسەڵات نەك هەر دابەش، بەڵکو پارچە پارچە دەکرێتو یەکخستنەوەی دووبارەشی کارێکی ئاسان نیە. پارچە پارچەبوونی دەسەڵات لەڕێی جێگیرکردنی حکومەتدا دەرەنجامی نێگەتیڤی لێدەکەوێتەوە، رکابەری دەخاتە نێو ناوەندە جیاجیاکانی دەسەڵاتو سەرەنجامو بەتێپەڕبوونی کات ئەو دەزگاو مەڵبەندانەی کە بڕیاربوو کێشەکان چارەسەر بکەن، خۆیان دەخەنە نێو رووبەڕوبوونەوە لەگەڵ یەکدیدا. بەمشێوەیە ئەو رووبەڕووبوونەوەیە دەچێتە ئاستێکی باڵاترو رادەیەکی بەرچاوی ئەو کێشمەکێشە کۆمەڵایەتیانە دەبن بەبەشێك لەکارکردنی ئاسایی حکومەتی دیموکراتی. بەمجۆرە ئەو کێشمەکێشەی نێوان ناوەندە جیاجیاکانی دەسەڵات، کارێکی ناپەسندە وکێشەو ئاریشەی کۆمەڵایەتی بەدوای خۆیدا دێنێت، بەڕادەیەك کە دواجار ئەوانیش ناشرینو ناپەسند دەبن. سیستمە دیموکراتیەکان لەترسی سەرهەڵدانو کشان بەرەو شێوازو رێگەچارەی دەسەڵاتخوازانە حکومەت رەتدەکەنەوە، ئەو رێگەچارانە دوولایەنی نێگەتیڤ لەخۆ دەگرن: یەکەمیان: ئەوەیە کە رەنگە لەو رێگەچارانە "دەسەڵاتی راپەڕاندن" بەهێز ببێت، کە ئەمە خۆی نیشانەی داشکانە بەرەو ئەو سیستمانەی کە دەسەڵاتی تەواو یان نیوەتەواو دەدەن بەسەرۆککۆمارو لەسیستمی کۆنی حکومەتی پەرلەمانی دوور دەکەونەوە.
دووەمیشیان: ئەوەی کە لەو رێگەچارانەدا رەنگە قەڵەمڕەوی پەسەندکراوی حکومەتی زۆرینە، کە تێیدا بڕیاردان بەشێوەیەکی دیموکراتیانە بەڕێوە دەبردرێت یەکجار بەرتەسكو سنووردار بکرێت، کاتێك کە دیموکراسی دووچاری بارگرانی دەبێت ناچارە بۆ دەربازبوون لەو هەلومەرجە لەو دووڕێیە یەکێکیان هەڵبژێرێت، یان کارکردی مەڵبەندەکانی بڕیارگیری باشترو کاراتر بکرێن، یان ئەوەتا دەسەڵاتی ئەو مەڵبەندانە بەئەندازەیەکی بەرچاو کەم بکرێتەوە.

هەموو ئەو دیموکراسیانەی کە هەن بەپێچەوانەی ئامانجی رۆسۆیی، بەشێوەی دیموکراسیی سنووردار (بەو مانایەی کە پێشتر روونمان کردەوە) هاتوونەتە کایە. لەوجۆرە دیموکراسیانەدا هەر لەسەرتاوە نابوا هیچیەك لەمافە ئازادیەکان (بەدەربڕینێکی وردتر ئەو مافانەی کە ناکرێت پێشێل بکرێن) فەرامۆش بکرابووان.
پێشنیازی دەستەیەك لەنووسەرانی (نیۆلیبراڵ) ئەوەبوو کە بۆ ئەوەی پەرلەمان نەتوانێت بۆچارەسەرو وەڵامدانەوەی داخوازیە کۆمەڵایەتیەکان رێگاچارەی سیاسی بخاتەڕوو، دەبێت دەسەڵاتو دەسەڵاتی یاسایی پەرلەمان سەبارەت بەپرسە ئابووریو داراییەکان سنووردار بکرێت، چونکە دابینکردنی ئەو داخوازیانە پێویستی بەبودجەیەکی فراوان هەیە کە لەتوانای سەرچاوەکانی وڵات زیاترە. بەمشێوەیە ئەمجارە ململانێی نێوان لیبراڵیزمو دیموکراسی شێوەیەکیدیکە بەخۆیەوە دەگرێت: تیۆری لیبراڵی، دیموکراسی وەك کۆمەڵە بنەمایەك قبوڵ کردووە، بەڵام لەهەمانکاتدا خوازیاری ئەوەیە کە هەرکاتێك بەپێویستی زانی کارکردی ئەو رێساو بنەمایانە سنووردار بکات.
دیموکراسی سوودێکی باشی لەململانێو رووبەڕووبوونەوەی نێوان لایەنە لیبراڵو دیموکراتیەکان بینی، کە یەکەمین نیشانەی ئەو سوودوەرگرتنە لەسەدەی نۆزدەهەم بەدیار کەوت.
لەوکاتە بەدواوە دەمارگیریو جیاوازخوازیە سیاسیەکان وردە وردە، بەڵام بەبەردەوامی لەسەریەك لەڕێ وەلاندرانو مافی دەنگدانی گشتی پیادە کرا. ئەمڕۆ لایەنو ئاڕاستە دیموکراتیەکان لەکاردانەوەیان لەبەرامبەر نیۆلیبراڵیزم، پێ لەسەر ئەوە داگرن کە بەشداریکردن لەبڕیاردانە بەکۆمەڵەکان دەبێت نەك هەر قەڵەمڕەوی سیاسی، بەڵکو بابەتو بواری دیکەش بگرێتەوە. ئامانجی ئەوەش رەخساندنی بواری تازەیە بۆ بەشداریکردنی خەڵكو فەراهەمکردنی زەمینەی لەبار بۆ بڕینی قۆناغی (دیموکراسیی میانڕەو) بۆ قۆناغی (دیموکراسیی بەشداربوون)، (دووزاراوەی

"مەك فەرسۆن*" لەڕێزبەندی قۆناغە جیاجیاکانی پرۆسەی بەدیموکراتیکبوون)٧١.
دەرککردنی ئەو پرۆسە بەردەوامە دوولایەنەیەو دیالێکتیکی نێوان لیبرالێزمو دیموکراسی لەگۆشەنیگای تیۆری گشتیی سیاسی بەمانای پەیبردن بەرەگو ریشەی ناکۆکیی نێوان لیبرالۆ دیموکراتەکانە: لیبرالەکان خوازیاری بەرتەسککردنەوەی هەرچی زیاتری قەڵەمڕەوی کارو چالاکیەکانی دەوڵەتن، دیموکراتەکانیش خوازیاری سپاردنی هەرچی زیاتری بەڕێوەبەردنی دەسەڵاتی حکومەتن بەهاوڵاتیان. ئەو ناکۆکیە کە بەرهەمی دوو هەڵێنجانی جیاجیایە لەمەڕ ئازادی، بەبەردەوامی هەبووەو رۆژ لەدوای رۆژیش بەرەو ئاستی باڵاتر کشاوە، بەڵام هەرگیز نەگەیشتوونەتە دواخاڵی لێکدابڕان. ئەو دوو هەڵێنجانە زیاتر بەئازادیی نێگەتیڤو ئازادیی پۆزەتیڤ** ناودەبردرێن.
لەمیانی داوەریکردن لەنێوان ئەو دوو هەڵێنجانە، ئەگەر لەڕووی هەلومەرجی مێژووییەوە تەماشای بکەین دەبینین بۆچوونی دژبەیەك دەردەکەون، بەڵام ئەو داوەریانە زیاتر پەیوەستن بەشوێنو پێگەی ئەوانەی کە داوەری دەکەن: چینە دەستڕۆیشتووەکان کە پێگەو رەوشێکی باشیان هەیە زیاتر بەلای هەڵینجانی یەکەمو چینە هەژارو نەدارەکانیش زیاتر بەلای هەڵێنجانی دووەمدا دادەشکێن. هەموو کۆمەڵگە مرۆڤایەتیەکان لەسەر ریزبەندیی چینایەتیەوە دروست بوون، بۆیە ناکرێت ئەو ململانێو زۆرانبازیە سوودبەخشە بەیەکجاری چارەسەر بکرێتو کۆتایی پێبهێندرێت.
ئەو کاتانەش کە لیبرالێزمو دیموکراسی بەتەواوی کۆکیو تەباییان هەبووە ئەوە بێگومان ئەو تەباییە لەڕێی سازشەوە هاتۆتەدی، بەڵام بەداخەوە هەندێك لەسیستمەکان لەسوودو خێروبێری ململانێو رووبەڕووبوونەوەی نێوان لیبرالێزمو یموکراسی بێبەشن. سەرەنجام ئەو سیستمانە لەبەرامبەر بارودۆخێك کە دەسەڵاتێکی رەها ئازادیی نێگەتیڤ پێشێل دەکات، یان بارودۆخێك کە دەسەڵاتێکی بێلێپرسینەوەی گشتیی ئازادیی پۆزەتیڤ

---
* C,b Macpharson: تیوریسیەنی هەڵکەوتووی کەنەدایی، لەبارەی دیموکراسی.
** positive Liberty

نادیدە دەگرێت، هیچ رێگەچارەیەکی دەربازبوونیان نابێت، هەر لەبەر ئەوەشە کە لیبرالێزمو دیموکراسی ئەو دوو جمکە پێکناکۆکە بۆ بەرەنگاریو رووبەڕووبوونەوەی ئەو جۆرە ئەلتەرناتیڤانە بەناچاری دەبنە هاوپەیمانی یەکدی.

سەرچاوە

1- B. Constant, De la liberte desanciens a celle des moderns (1818), in collection complete des ouvrages, bechet libraire, paris 1820, vol 4, part 7, p 253.
2- Ibid.
3- J.J. rousseau, The social contract and discourses, vol 1, p 7, trans. And introd. G.D.H. cole, London 1973, p 176.
4- Ibid.. p 186.
5- Ibid.
6- J.Locke, Two treatises of civil government (1690), dent, London 1970, p 119.
7- H.Bracton, de legibus university press, Cambridge, mass. 1968, vol 2, p 33.
8- Ulpiano, dig. Vol 1, part 3, p 31.
9- T.Pain, common sense (1776), penguin, Harmondsworth 1976, p 65.
10- I.Kant,uber den gemeinspruch: das mag in der theorie richtig sein, taugt aber nicht die praxis (1793).
11- W.Von. Humboldt, the limits of state Action (1792), Cambridge 1969, pp 20-21.
12- Ibid, P 22.
13- Ibid, p 65.
14- Ibid, p 83.

.Ibid, p 24 -15
.Ibid, p 34 -16
.Ibid, p 45 -17
I.Kant, Idee zu einer allgemeinen geschte in weltburger licher -18
.(absicht (1784
.Ibid -19
N.Machiavelli,the prince trans. W.k.Marriott, dent, London 1958, p -20
.22
G.w.F.hegel, the philosophy of history, trans (1788), dover, London -21
.1961, p 71
A.Hamilton, J.Masison, J.Jay, the federalist papers (1788, mentor, -22
.London 1961, p 71
.Ibid, p 77 -23
.J.J.Rousseau, the social contract, p 240 -24
.Ibid, pp 217-218 -25
.Hamilton, Madison, J. Jay, the federalist papers, p 82 -26
E.Burke, speech at the conclusion of the poll on his being declared -27
.duly elected, (1774),the works, John.c.Nimmo, London 1899, vol 2, p 96
٢٨ - شیكردنەوەیەك لەوبارەیەوە لەم كتێبەی خوارەوە بخوێنەوە:
P.Violante, lo spazio della rappresentanza. I francia 1788-1789, Palermo
.1981
Aristotle, politics 1253 a, trans. E.Barker, clarendon prees, Oxford -29
.1948, pp 7-8
.B.Croce, storia d, Europa nel secolo decimonono, laterza, bari 1932, p 21 -30
٣١ - تەماشای ئەم بابەتەی خوارەوە بكە:
A.S.p.woodhouse, ed, Puritanism and liberty, being the Army debates
.(1647-49) from the Clarke manuscripts, dent, London 1986, pp 356-7
A.De Tocqueville, democracy in America (1833-1840), trans. -32
.G.Lawwrence, Fontana, London 1968, vol 2, p 898
J.S.Mill, "Tocqueville, democracy in America", London Review, -33
.January 1835-36, pp 85-149
J.S.Mill, Utilitarianism, liberty, Represantative government, dent, -34
.London 1962, p 277
Cited in the Italian collection of Tocqueville,s Writing, D. -35
.Cofrancesco, ed guida Nables 1971, p 13
.Tocqueville, democracy in America, vol 1, p 8 -36

.Ibid, vol 2, p 650 -37
.Ibid, vol 1, p 305 -38
.Ibid, vol 1, p 311 -39
.Ibid, vol 2, pp 899-900 -40
.IBID, VOL 2, P901-41
.(Tocqueville, Discours sur la revolution sociale (1848 -42
J.Bentham, "Anarchial fallacies" in the Works, J.Bowring, ed, William -43
.Tait, Edinburgh vol 2, p 500
.J.S.Mill, Utilitarianism, liberty, Representative Government, p 6 -44
.Ibid, p 16-45
.Ibid, p 74 -46
.Ibid, pp 72-3 -47
.Ibid, p 74 -48
.Ibid, p 75 -49
.Ibid, p 73 -50
.Ibid, p 211 -51
.Ibid, p 279 -52
.Ibid, p 290 -53
.Ibid, p 268 -54
.F.De Sanctis, letteraturea e vita nazionale, Einaudi, turin 1950, p 7 -55
F.De Sanctis, Mazzini e la scuola democratic, einaudi, turin 1951, p -56
.6
..Ibid, p 13 -57
.Ibid, p 14 -58
.Ibid, pp 13-14 -59
٦٠ - رۆمیۆ ئەم دەستەواژەیەی لەكتیبەكەی خۆیدا بەكارهێناوە:
.Avour e il suo tempo. I, 1810-1842, lateraza, bari 1969, p 288
G.M Mazzini, I Sistemi e la democrazia, pensieri, in Mazzini, -61
.G.Galasso, ed, li mulino, bologna 1961, pp 101-2
.Ibid, p 110 -62
G.mazzini, "lettera ai signori Tocqueville e falooux Ministri di francia" -63
.in G.Mazzini scritti politici,T.grandi and a.Comba, eds, turin 1972, p647
.G. Mazzini, I sistemi e la democrazia, p 96-64
.R.Romieo, Cavour e il suo tempo, p 288 -65
.G.Mazzini, "dei doveri dell" uomo in scritti politici, p 847 -66
٦٧ -گفتوگۆی نێوان كروجەو ئینائودی لەم كتێبەی خوارەوەدا دەبینیت:

.Liberismo e liberalism, P.Solari, ed, Ricciardi, nables 1957

F.von Hayek, 'Liberalismo" in Encicopedia del Novicento, Isituto dell -68 ."Enciclopedia Italiana, Rome 1978, vol 12, p 990

٦٩- هەڵسەنگاندنی ئەو باسەو وردەکارییەکانی لەم باسەی خوارەوەدا هاتووە:

Comanducci,"La memta-utupia de Nozick" in Materiali per una storia .della cultura giuridica, vol.12. 1982. Pp.507-23

69- باسکردن لەبارەی رەتکردنەوەی حکومەتی سیستەمە دیموکراتییەکان، یەکەمجار لەوەڵامی ئەو نووسینانە خرایەڕوو کەلەم کتێبەی خوارەوەدا کۆکراونەتەوە:

M. Crozier, S.P.Hungtungton, J. Watanuki, The Crisis of Democracy: .Report on the Governability of Democracy, new Your 1975

C.B Macpherson, The Life and Times of Liberal Democracy, Oxford -71 .University Press, Oxford 1977

بەقسەی مەك فەرسۆن لەتەکامولی دیموکراسیدا دەتوانرێ چوار قۆناغ دیاریبکرێت: دیموکراسیی پشتیوانی، دیموکراسیی تەکامولی، دیموکراسیی هاوسەنگی و دیموکراسیی بەشداری (کەهێشتا نەهاتۆتە دی).

بڵاوکراوەکانی سەنتەری نما 2011-2010

ژ	ناوی کتێب	نوسەر یان وەرگێڕ
1	جیهان لەدیدی کۆشنێر	و: شێرزاد هەینی
2	1900 تێپەڕیوە	ئیسماعیل کوردە
3	کوردو ئەرمەن	و: خالید هەرکی
4	هەڵچونێك لە ئاوێنەدا	زرار سەرتاش
5	وێنەکانی لەبەر باران ونکردووە!	ئیسماعیل کوردە
6	رەخنەی پراکتیکی	د. ئەبوبەکر خۆشناو
7	گۆڵەستێرەکان کوژانەوە/3	کەریم کاکە
8	باهیرە	و: رێبین رەسوڵ ئیسماعیل
9	کوردستان لەسیاسەتی هەرێمایەتیدا	د. کامەران مەنتك
10	ژن لەجیهانی ئەدەبی شێرزاد حەسەندا	هاوژین حەمەرەشید
11	لەناو گێژاوی سیاسەتدا	ئیسماعیل کوردە
12	فەرهەنگی مەلیخا	ئومێد شیرکۆ شاکر مجروم
13	ماچی یەکەم	کەریم کاکە
14	کوردەکان	و: ئارام ئەمین شوانی
15	کوردستانو کوردەکان	و: خالد هەرکی

16	بروسکەی شوم	محەمەد کەریم نانەوا
17	گۆڕەپانی واشنتۆن	زیڤار قاسم
18	ڤاچێك بۆ شمشاڵ	قاسم شێروانی
19	میوانی ئاو	عەبدولموتەڵیب عەبدوڵلا
20	سومای دۆلفینەکان	د. ئەرسەلان بایز
21	گۆڤاری زاری کرمانجی	شادمان مەلا حەسەن
22	درەختی خامۆشی	کەریم دەشتی
23	درەختی درەوشانەوە	کەریم دەشتی
24	سێبەری خۆتم لێ حەرام مەکە	حەمە عەباس
25	زمانو شێوەزارەکان	سەدیق سەعید
26	رواندز لە لاپەرەکانی مێژوودا	ئومێد شێرکۆ مەجروم
27	مرۆڤیکی تر	د. موحسن ئەحمەد عومەر
28	حزبی سیاسی	ئارام ئەمین شوانی
29	کازیوە ژنەکەی ناو فێسبوك	شێرزاد هەینی
30	دیوارەکان قسە ناکەم	د. ئەبوبەکر خۆشناو
31	درەختی کەتانوە	کەریم کاکە
32	کۆمەلگای سەربازی	ستار باقی کەریم
33	لەگەڵ شانۆدا	کامەران حاجی ئەلیاس
34	زمانو زمەماندی ناوەکان	هاشم سەراج
25	هەناسەو هەوراز	سەعدی عەلی
26	مردنی ئەندازەیی	فەرید زامدار
27	ئەنیما مۆندی	فەرید زامدار
28	(.......................)	فەرید زامدار
29	ستیکس	فەرید زامدار
30	هۆتۆ لە شەوی یەك دەقیقەیدا	فەرید زامدار
31	ژوانی سێبەر	فەرید زامدار